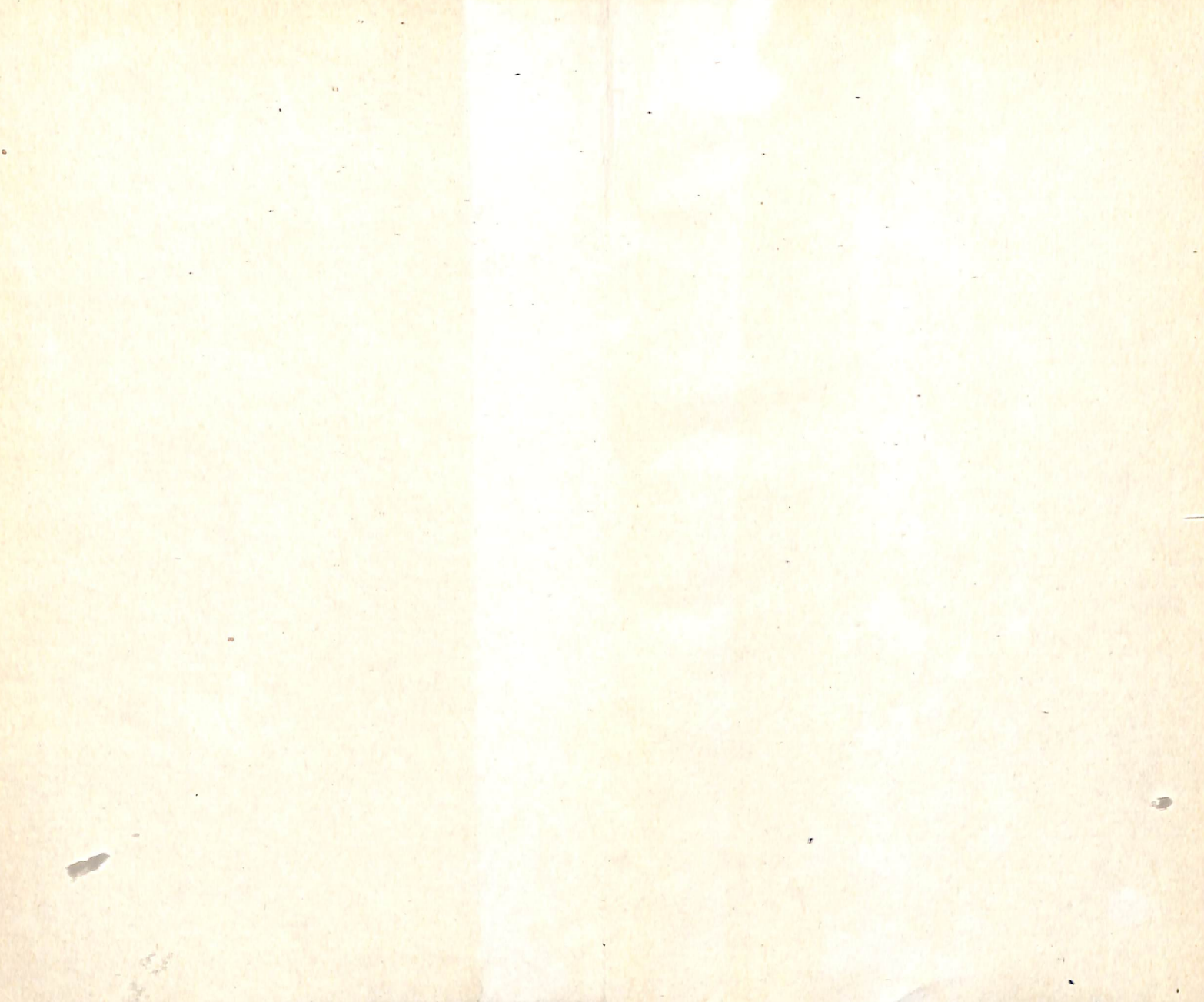

ԼԵՅԼԻ ԶԱՐԻԲԵՂԸ

Կորած Գորգաբեր

Քաջա
1913

ԼԷՅԼԻ ԳԵՐԻՐԵԱՆ

ԿՈՐԱԾ ՄԱՐԳԱՐԻՏ

ՊԱՏՄԻԱԾԳ

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան «Էսպերանսո», Ելիզ. փողոց № 17

1913

891.99

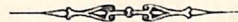
Գ-34

ԼԵՅԼԻ ԳԵՐԻՐԵԸՆ

ԿՈՐԱԾ ՄԱՐԳԱՐԻՏ

ՊԱՏՄԻԱԾԻ

336

Թ Ի Ն Լ Ի Ս
Արագածիկ շխարհանոս ելիզ. փողոց № 17
1913

2117

60

ԿՈՐԱԾ ՄԱՐԳԱՐԻՏ

ԿՈՐԱԾ ՄԱՐԳԱՐԻՏ

ԿՈՐԱԾ ՄԱՐԳԱՐԻՏ

Պատմածք

I.

Այդպէս, ուրեմն, սիրելի ընկերուհի, դու փափա-
գում ես ունենալ իմ կեանքի պատմութիւնը սկսած այն
օրից, երբ մենք աւարտեցինք զպրոցը և ճակատագրի-
ւր շուտով մեզ բաժանեց, քեզ տանելով հեռաւոր եր-
կիր, ինձ թողնելով մեր ծննդավայրում:

Ուրախ եմ: Ես կըզբեմ ճշմարտութիւնը և մի-
միայն ճշմարտութիւնը, առանց բանաստեղծական
թռիչքների:

Ախ, ծանր է ինձ համար վերյիշել և վերապրել
այն տառապանքները, որ ես կրել եմ իմ քսանամեայ
ամուսնական կեանքում: Բայց դու պահանջում ես այդ:
Օօ, միայդ այդ չէ: Ես ինքս զգում եմ անյաղթելի
պահանջ իմ հոգին բանալու մի մտերիմ ընկերուհու
առջև, որին այնքան սիրել եմ և սիրում եմ և որի
մասին փայփայում եմ ամենաքաղցր յիշողութիւններ:

Ով գիտէ, գուցէ, ցնցոտի սրտիս լեզին թղթին
յանձնելով, զգամ որոշ թեթևութիւն: Չէ՞ որ կեանքի
խորթ զաւակների միակ սփոփանքն իրանց տուայ-
տանքներն ուրիշներին պատմելն է: Գոնէ ես երջա-
նիկ եմ, որ քո մէջ գտնում եմ մի կամաւոր ուն-
կընդիր:

Ունեցիր, ուրեմն, համբերութիւն կարգալու բո-
լորը, ինչ որ պիտի պատմի քեզ իմ խորը բարեկա-
մական անկեղծութիւնը: Մեղքն իմը չի լինիլ, եթէ
ձանձրանաս:

Գուհարցնում ես, ինչպէս պատահեց, որ ես, առանց երկար մտածելու, կեանքս կապեցի մի մարդու հետ, որին այսօր ատում եմ սրտիս ամբողջ թոյնով, հոգոյս ամբողջ թափով, իմացականութեանս ամբողջ ուժով:

Ախ, սիրելիս, դա այն բարդ հոգեբանական հարցերից է, որոնց լուծումը տակաւին ոչ մի գրքում չեմ կարդացել: Գիտեմ միայն, որ մենք կանայքս, քանի որիորդ ենք, կեանքի անյատակ ուկիրանոսը, որ կոչւում է ամուսնութիւն, համարում ենք մի դիւրին անցնելի գետակ: Քանի քանի անբաղդներ եմ ճանաչում, որոնք, առաջին պատահած անցորդի թեւը բռնած, ընկել են նրա մէջ, առանց իրանց ոյժերը չափելու: Եւ երբ ընկել են, իսկոյն զգացել են իրանց սոսկալի սխալը: Աւանդ, այն ժամանակ, երբ արդէն ուշ է եղել:

Եւ խորասուզել են ու խեղդել:

Ես դեռահաս մի էակ էի, լի վարդազոյն յոյսերով և քաղցր երազներով: Սիրում էի կեանքն այնպէս, ինչպէս ծաղիկն արևը, և չունէի նրա դէմ ոչ մի ոխ, ոչ մի քէն: Ժպտում էի նրան իմ անմեղ պատանեկան ժպիտով, և թւում էր ինձ, որ նա ևս ժպտում է ինձ, նա ևս սիրալիւր է դէպի ինձ: Ես հաւատում էի նրա բարիքներին անվերջ, անսահման:

Եւ մի օր նա կանգնեց իմ առջև այն մարդու կերպարանքով, որ ապագայում պիտի այնպէս անողորմաբար ջախջախէր իմ երջանիկ տենչերը:

Նրբ նա սկսեց հետամուտ լինել ինձ, ես չըհետաքրքրեցի ոչ նրա անցեալով, ոչ ներկայով, ոչ շրջանով և ոչ իւր արտաքինով: Նրա հոգին ու սիրտը, նրա բարոյական աշխարհն էր, որ ինձ զբաղեցրեց: Իմ ուսմանտիկ երևակայութիւնը փափազեց գտնել նրա մէջ մարմնացումն իմ սնոտի երազների—մարդ բառիս

ընդարձակ իմաստով: Թող նա լինէր վերջին չքաւորը, բաւական էր, որ ես նրան սիրէի և նրանից սիրէի ու ես պատրաստ էի կրել ճակատագրի բոլոր հարւածներն այդ փոխադարձ սիրոյ անունով:

—Օրիորդ,—ասաց նա ինձ մի օր,—մի նայէ՛ք իմ սև կեղևին, Միքայէլ Առվանեանը միայն իւր հոգով ու սրտով կարող է պարծենալ ձեզ մօտ:

Այս պարզ դարձւածն ինձ այնքան գրաւեց, որ ես թոյլ տեցի այդ մարդուն օր օրի վրայ յամառ տոկունութեամբ հետամուտ լինել ինձ:

Եւ նա յաղթեց իմ սիրտը: Գուցէ դա մի տեսակ հիպնոզ էր, որ, զրկելով ինձ կամքի ոյժից, ներհեցրեց իմ բանականութիւնը: Չեմ կարող ոչ յիշել, ոչ մանաւանդ բացադրել: Եւ ես մի օր, վերջապէս, մերժելով բոլոր ինձ հետամուտ լինողներին, որոնց թիւը սակաւ չէր, ձեռքս խոստացայ Միքայէլ Առվանեանին:

Այդ այն ժամանակն էր, երբ մայրս նոր էր մեռել և ես տակաւին սգի մէջ էի: Նա շտապեց հարսանիքի օրը նշանակել այնքան վաղ, որքան թոյլ չէր տալիս այդ սուգը: Նա ասաց.

—Դու գիտես, որ ես կառավարութեան պաշտօնեայ եմ և եկել եմ այստեղ որոշ արձակուրդով, ուրեմն, պէտք է շտապել: Պաշտօնս թոյլ չի տալիս այդ երջանիկ օրը յետաձգելու:

Պսակադրութիւնը կատարեց: Հարսանիքի օրը նա ինձ նւիրեց երկու խաղարկու տոմսակներ: Ես այս աննշան դէպքը յիշում եմ այստեղ որոշ նպատակով: Բանն այն է, սիրելիս, որ դրանով առաջին անգամ բացեցին իմ աչքերը Միքայէլին ճանաչելու համար, և ասա ինչպէս:—

Սովորական ձևականութիւնից և այցերից յետոյ մենք ուղևորեցինք Միքայէլի պաշտօնատեղը, որ մի

խուլ գաւառական քաղաք էր Անդրկովկասի մի անկիւնում: Այդ օրը նա պահանջեց, որ իւր նւէրն իրան վերադարձնեն:

— Գիտես, Մինա, — ասաց նա, — դու անփորձ ես, կարող ես այդ տոմսակները կորցնել, իսկ իմ մօտ նւերանք կը պահւեն ապահով: Երբ կը հասնենք իմ պաշտօնատեղը, ես իսկոյն նրանց կը վերադարձնեմ քեզ...

Հարկաւ, ես, առանց մի վայրկեան տատանւելու, հաւատացի նրան և իւր նւէրը յետ տւեցի: Բայց հասանք տեղ, շաբաթներ անցան, և նա տակաւին լուռ էր տոմսակներ չմասին: Մի օր ես կատակով հարցրի: Առանց շփոթուելու նա պատասխանեց.

— Ախ, սիրելիս, այդ տոմսակներն ես նւիրեցի իմ եղբայրներին:

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետեւ նրանք շատ են աշխատել, որ ես արժանանամ քո ձեռքին:

— Ուրեմն դու նրանց միջնորդութիւնն ես վարձադրել, — ասացի ես ծիծաղելով:

— Այո, եթէ կամենաս:

— Բայց չէ՞ որ մենք առանց միջնորդների ենք ամուսնացել:

Միքայէլը ոչինչ չասաց, գրկեց ինձ, համբուրեց, և դրանով խնդիրը փակւեց: Բայց, այնուամենայնիւ, այդ հասարակ դէպքն ինձ վրայ թողեց անախորժ տպաւորութիւն: Յուսով եմ, սիրելիս, չես կարծիլ, որ տոմսակների նւիրական արժէքն էր այդ անախորժութեան պատճառը: Ոչ, հազար անգամ ոչ:

Այն քաղաքը, ուր պաշտօն ունէր Միքայէլը և ուր պաշտօնաւոր էի ես, անհամեմատ աւելի ողորմելի էր, քան իմ ծննդավայրը, որի տաղտուկները քեզ այնքան ծանօթ են: Դա իսկապէս քաղաք չէր, այլ մի

ընդարձակ ավան, որի բնակչութիւնը բաղկացած էր գլխաւորապէս կիսաբարբարոս թուրքերից: Դա կովկասեան այն խղճուկ վայրերից մէկն էր, որոնց միակ օաղիսը կազմում են գաւառապետն իւր օգնականներով, հաշտարար դատաւորը, ոստիկանապետը, բժիշկը և մի քանի ուսուցիչներ: Ոչ թատրոն, ոչ ժողովարան և ոչ մի որեւէ հասարակական զբօսավայր, որ այնքան անհրաժեշտ են ժամանակակից մարդու համար:

Կարող ես, ուրեմն, երեւակայել վիճակը մի երիտասարդ կնոջ, որ նոր էր ոտ դրել կեանքի շէմքը և որը, բացի ընտանեկանից, ունէր և արտաքին հաճոյքներ վայելու փափագ:

Այնուամենայնիւ, կար մի փոքրիկ շրջան, ուր մենք կարող էինք մեր ընդ մերթ ընկերական կեանքի մըթնորոտով շնչել: Եւ ահա Միքայէլն ինձ ծանօթացրեց այդ շրջանի հետ: Մենք իբրեւ նորապսակներ և եկտրներ այցելեցինք մի շարք ընտանիքներ և ստացանք փոխ այցելութիւններ:

Աւանդ, դրանով էլ սահմանափակւեց մեր շփումը արտաքին աշխարհի հետ: Այլեւ ոչ մի երթևեկ, ոչ մի փոխադարձ հիւրնկալութիւն: Ինչո՞ւ: — Որովհետեւ Միքայէլը, մի անհասկանալի յամառութեամբ, ոչ ոքի մօտ չէր ուղում գնալ և ինձ էլ արգելում էր գնալ:

Մի օր ես կատակով ասացի.

— Գիտես, Միքայէլ, երևի, Ռօմէօն և Զիւլետտան այնքան չեն սիրել իրանց տեսակցութիւնը, որքան մենք սիրեցինք մեր մենաստանային կացութիւնը: Արդարեւ, մարդիկ կարող են կարծել, որ մենք երդւել ենք ճգնաւորի կեանք վարել:

Միքայէլը զգաց, որ ես կատակ չեմ անում, որ ես լրջօրէն տխրում եմ առան շրջանի, առանց հասակութեան:

Նա պատասխանեց.

—Աւելի լաւ է լինել ճգնաւոր, քան վարակւել ապականութեամբ:

—Ո՞րն է այդ ապականութիւնը:

—Այն վարք ու բարքերը, որ տիրում են այս քաղաքի հասարակութեան մէջ:

—Արդեօք, այդ վարք ու բարքերը առաջ էլ կային, թէ՛ իմ գալուց յետոյ երևացին:

—Կային:

—Հապա ինչո՞ւ դու այն ժամանակ այդ հասարակութեան հետ շփւում էիր:

—Այն ժամանակ այլ էր, այժմ այլ է: Այն ժամանակ ես ամուրի էի, այժմ ամուսնացած եմ:

Կարող ես երևակայել, սիրելիս, որ ես տակաւին չըզիտէի ինչ տարբերութիւն կայ ամուրի մարդու և ամուսնացած մարդու բարոյական հայեացքների մէջ: Միքայէլը չըբացադրեց ինձ այդ: Սակայն ես երկար ժամանակ չըմնացի խաւարում: Շուտով իմ միամիտ տարակուսանքը փարատեց և իմ հոգեկան աչքերը նշմարեցին կեանքի առաջին աղտեղութիւնը:

Պատմեմ եղելութիւնը այնպէս, ինչպէս էր: Տեղացիների մէջ կար մի բաւական տարիքաւոր հայուհի, որ ամուսնացած էր մի ռուս այրի չինոյիկի հետ: Մեր այցելութեան միջոցին ես նկատեցի, որ այդ կինը մի տեսակ անհաշտ աչքով է նայում ինձ և այնքան անքաղաքավարի է, որ շարունակ Միքայէլի հետ է խօսում, ոչ միայն ինձ անուշադիր թողնելով, այլև երբեմն մէջքն ինձ դարձնելով:

Այս հանգամանքն ինձ վրայ խիստ անախորժ տպւորութիւն գործեց, և ես մի օր այդ մասին գանգատուեցի մի ծանօթ տիկնոջ:

—Երեխայ էք, — գոչեց ծանօթս, խորհրդաւոր

ժպտալով, — կեանքը դեռ իւր տգեղ կողմերը ցոյց չի տւել ձեզ: Երանելի հասակ:

—Ի՞նչ էք կամենում ասել, տիկին, — հարցրի ես:

—Ուզում եմ ասել, որ դուք չըզիտէք մի բան, որ ամբողջ քաղաքը գիտէ: Այդ կինը ձեր ամուսնու սիրուհին է եղել:

—Սիրուհի՛, — գոչեցի ես, սոսկալով այդ բառից, և իմ անապական սրտի խորքում զգացի մի անողորմ վէրք:

Այո, սիրելի, ես այդչափ անմեղ էի և անտեղեակ տղամարդ կոչւած էակի ապականութիւններին:

Եթէ չեմ մոռացել, հէնց նոյն օրն ես իմ սրտի դառնութիւնը յայտնեցի Միքայէլին: Հալարտութեան և ամօթի զգացումը թոյլ չըտուեց ինձ խնդրին մօտենալ ուղղակի: Ես նրա շուրջը պտոյտներ գործեցի:

—Ինչո՞ւ այդ հայուհին երեսն այնպիսի յամառութեամբ դարձնում էր ինձնից, — հարցրի ես:

—Որովհետեւ նրա երեսի վրայ կայ մի արատ:

—Բայց ես չընկատեցի այդ արատը, ես տեսայ նրա ամբողջ երեսը: Ասա ինձ, Միքայէլ, ո՞վ է այդ կինը:

—Թողնենք, չարժէ նրա մասին խօսել, սիրելիս: Եւ, այս ասելով, Միքայէլն ինձ գրկեց ու համբուրեց այնպիսի աւիւնով, որ մի վայրկեանում իմ մէջ ոչնչացրեց չար կասկածը:

Սակայն ինձ վիճակւած էր նրա նախկին սիրուհուց կրել երկրորդ, աւելի զգալի վիրաւորանք:

Թաթախման երեկոյ էր: Մենք հրաւիրւած էինք տեղական բժշկի մօտ, որի կինը մի յայտնի պրօֆեսսորի և հասարակական գործչի դուստր էր: Տեղական կանանց մէջ դա միակն էր, որ ինձ վրայ գործել էր վերին աստիճանի հաճելի տպաւորութիւն: Մի խելօք, բա-

րեկիրթ, զարգացած և համակրելի էակ, որի հետ ես փոփազում էի բարեկամանալ:

—Ես կըգնամ ուրախութեամբ,—ասացի ես Միքայէլին:

—Ոչ, սիրելիս, մենք այնտեղ չենք գնալ. մենք հրաւիրւած ենք մի ուրիշ տեղ, ուր աւելի ուրախ կանցնի քեզ համար:

Եւ այդ ուրիշ տեղն ինձ վերաւորող կնոջ խորթ դստեր տունն էր: Ես փորձեցի հակառակել: Միքայէլը պնդեց իւր ուզածը: Ես զիջեցի:

—Գիտէ՞ք,—ասաց ինձ ամուսնուս հոմանին խօսակցութեան միջոցին, չարախինդ ժպտալով,—դուք լուսնի էք նման:

Ձգբիտեմ նման էի այն ժամանակ ես լուսնի թէ արեգակի, գիտեմ, որ տգեղ չէի: Վերաւորանքը պարզ էր և ես կին չըպիտի լինէի, որպէս զի սառնարիւն վերաբերէի զէպի նա:

Տուն վերադառնալով, ես ասացի.

—Ինչ ուզում ես արա, Միքայէլ, ես այլևս այդ կնոջ երեսը տեսնել չեմ կարող: Ես երբէք իմ արտաքինով չեմ պարծեցել, համեստութիւնը համարելով կնոջ զարդը: Բայց թոյլ տալ մի օտար կնոջ այդ տեսակ կոպիտ նկատողութիւններ, կընշանակէ վերաւորել նոյն իսկ քեզ: Ձէ՞ որ այնքան օրիորդների մէջ դու ինձ ընտրեցիր: Հետեւաբար, ես պարտաւոր եմ յարգել քո ճաշակը, իսկ դու պարտաւոր ես պաշտպանել ինձ:

Իմ խօսքերն ազդեցին Միքայէլի վրայ, և նա թոյլ տեց ինձ ընդհատել ծանօթութիւնը իւր նախկին հոմանու հետ:

Եւ այսպէս, մենք բոլորովին անշատեցինք հասարակութիւնից, մեր կեանքը դարձաւ միանգա-

մայն անապատային: Մի վայրում, որ առանց այն էլ ամայի էր ինձ համար:

II.

Մօտեցաւ մեր ամուսնութեան առաջին ամառը:

Պէտք է ասել, սիրելիս, որ ամուսնուս պաշտօնատեղը ամբողջ Կովկասում յայտնի է իւր վատառողջ կլիմայով, մանաւանդ ամառը: Այնտեղ երբեմն արեգակի ջերմութիւնը հասնում է 50 աստիճանի, միևնոյն ժամանակ, տիրում է այնպիսի խոնավութիւն, որից մարդու ոսկորներն են տամկանում: Բայց գլխաւոր չարիքը նրա միջատներն են, մանաւանդ մոծակները, որոնց խայթերը մարդու մարմինը ծածկում են վէրքերով:

Մի օր իմ մարմնի վրայ երևացին ինչ-որ բշտիկներ: Հարկաւ, ես այդ վերագրեցի մոծակների խայթերին:

Աղախինս, որ եկար տարիներ էր ինչ ապրում էր այդ քաղաքում, նայեց բշտիկներին և ասաց.

—Տիրուհի, դրանք մոծակի կծոցներ չեն, ես լաւ գիտեմ:

—Հապա ի՞նչ են,—հարցրի ես:

—Ձը գիտեմ, դա ուրիշ բան է, դիմեցէք բժշկին: Դժոխային օր: Օր, որ յաւիտեան չեմ մոռանալ: Մի ամիս չանցած, մի օր ես դողացրի և այնքան վատ զգացի ինձ, որ ստիպեցի անկողին մտնել: Միքայէլը տուն վերադարձաւ և, տեսնելով ինձ անկողնում, զայրացաւ:

—Վեր կնց,—գոչեց նա:

—Բայց ես տկար եմ,—ասացի ես, զարմանալով նրա զայրոյթի վրայ:

—Դու տկար չես, քո երեակայութիւնն է տկար:

Վեր կաց, ես չեմ ուզում, որ դու անկողին մտնես:

Ես ստիպւեցի կատարել նրա պատւէրը: Զրգիտեմ ինչ գերբնական զօրութեամբ, այդ մարդն արդէն այնքան տիրել էր իմ կամքին, որ ես անզօր էի դիմադրել նրա ցանկութիւններին: Սիրում էի, արդեօք, նրան այն անողորմ ու ջերմ սիրով, որ այնքան բռնակալ է կնոջ համար: Անտարակոյս այո, վասն զի զգում էի, որ այլ ևս կեանքն առանց նրա ոչինչ է ինձ համար: Զգում էի, որ պատրաստ եմ նրա համար զոհել ամեն ինչ, կրել ամեն տառապանք, հանդուրժել ամեն վիրաւորանքների մի խուլ վայրում, հեռու բարեկամներից ու մտերիներից, հեռու հասարակութիւնից, զուրկ ընկերական կեանքի բոլոր հաճոյքներից, մեն մենակ, ինչպէս ճակատագրի քրմքով լերկ ժայռի գագաթին բուսած մի ծառ:

Եւ այսօր, երբ յիշում եմ իմ կրածներն այդ մարդուց, մագերս փառապաշտում եմ, մարմինս սարսուռում է: Ես չեմ կարողանում ինքս ինձ հաշիւ տալ, որն էր, արդեօք, այն բռնակալ ոյժը նրա մէջ, որ այնպէս գերեց իմ անկախ, ազատասէր հոգին: Ասել, որ ես մի կամազուրկ էակ էի, մէկն այն խղճուկներից, որոնք միշտ ուրիշների սուտերի մէջ են պատասպարւում—չեմ կարող: Բնութիւնն ինձ չէր զրկել ազատասէր ձգտումներից և իմ ծնողները ինձ չէին հալածել այնպէս, որ այդ ձգտումները մեռցնէին իմ մէջ, ինչպէս անում են շատ ծնողներ:

Ահ, չը գիտեմ, սիրելիս, և չեմ ուզում երկարացնել: Կասեմ միայն, որ ես չըհպատակեցի Միքայէլին, այլ ստրկացայ նրա առջև: Եւ իմ հլութիւնը հաւառ այն ողորմելի աստիճանին, որ վերջիվերջոյ սկսեց իրան իսկ ձանձրացնել: Այսպէս, մի օր նա, երբ ինչ-որ տնտեսական սխալիս համար ինձ յանդիմանելիս տե-

սաւ, որ ես ինձ չեմ արդարացնում, ասաց.

—Գիտես, Մինա, դու կարող ես ինձ խելագարեցնել քո հեղութեամբ: Զէ՞ որ դու մարդ ես, ինչո՞ւ չես պաշտպանում քեզ:

Ես նրան կրկնեցի մեր հեղինակներից մէկի խօսքը.

—Ամուսնական կեանքը միահեծած իշխանութիւն է մէկի և հլու հպատակութիւն միւսի համար: Ես բարւոք եմ համարում իշխել, քան իշխել:

Իմ հեզ պատասխանը բնաւ չըմեղմացրեց նրան: Ընդհակառակը, նա «իշխել» բառն ըմբռնեց իւր կոպիտ նիւթական իմաստով և աւելի խստացրեց իւր բռնութիւնը, որն ես այնպիսի ինքնայօժարութեամբ ընդունել էի յստուն այն իղէալի, որ իմ վառ երեւակայութիւնը յօրինել էր ընտանեկան երջանկութեան մասին:

Նա ինձ յանդիմանում էր ու նախատում իւրաքանչիւր սխալիս համար, որ առաջանում էր իմ երիտասարդական անփորձութիւնից: Մերթ կերակրի աղն էր պակաս, մերթ թէյը ժամանակին չէր պատրաստւել, մերթ սփռոցներն ու անձեռոցիկներն էին շուտ մաշւում շատ լւացւելուց, մերթ ուշ էի դարձնում, վաղ ընում—այս բոլոր աննշան բաները մի մի քրէական յանցանքներ էին իմ կողմից, որոնց համար ես անընդհատ կրում էի ստրկի հալածանքներ:

Եւ չէի բողբում, չէի տրտնջում անգամ: Ես խորհում էի այսպէս. նա կեանքի յարատեւ գնկանքներից դառնացած մի մարդ է: Տասնութերեք տարեկան հասակում հօրից զրկւելով, մնացել է անտէր, անպաշտպան, կրել է հազար ու մի նիւթական և բարոյական տառապանքներ: Ի՞նչ իրաւունքով պահանջել առանձին մի քնքշութիւն մի մարդուց, որ ինքը բնաւ չի հանդիպել քնքշութեան: Թող շարունակէ հալածել.

ես կաշխատեմ իմ համբերութեամբ, իմ հեղութեամբ, իմ մեղմութեամբ մեղմացնել և կրթել նրա կոշտ բնաւորութիւնը:

Աւանդ, որքան սխալուում էի ես, որքան մոլորւած էի, որ չըզդիտէի, թէ ձիւնից սառած մարդուն կրակով չեն տաքացնում, այլ նոյն ձիւնով: Որքան տհաս էի, որ չըզդիտէի, թէ նա կայ և կըմնայ նոյնը մինչև վերջը—անտաշ, մանրակրկիտ, դիւրագրգիռ, ժլատ և ինքնահաւան:

Ամառը մենք կարճ ժամանակով գնացինք մեր ծննդավայրը: Այնտեղ ես զգացի որոշ թեթեւութիւն իմ մտերիմների միջավայրում: Մոռացայ իմ կրած անախորժութիւնները և նորից ժպտացի կեանքին, նորից թւաց ինձ, թէ նա էլ ժպտում է ինձ: Բայց երբ յիշում էի առաջիկայ աշունը, երբ մտածում էի իմ վերադարձի մասին, դարձեալ ինձ պաշարում էին մռայլ մտքեր:

Ես վճռեցի մենակ չըվերադառնող Միքայէլի պաշտօնավայրը և խնդրեցի նրան, որ իւր մօրն էլ տեղափոխէ այնտեղ: Յոյս ունէի, որ այդ կինը կարող էր մեղմացնել իւր կոպիտորդութեամբը դէպի ինձ գէթ այնչափ, որչափ կարելի է մեղմացնել:

Սոսկալի մոլորութիւն, որ յաւիտեան չըպիտի մոռանամ: Ոչ միայն իմ յոյսը չարդարացաւ, այլև պատահեց բոլորովին հակառակը:

չէնց իւր գալու առաջին օրից պառաւ մայրը կուրորէն բռնեց իւր որդու կողմը: Դա մի կարճահասակ, հաստամարմին կին էր, մեծ քթով, մեծ բերանով, մէջքը բաւական ծուռ: Նրա բերանում ոչ մի ատամ չըկար, ինչպէս և փոքրիկ աչքերի մէջ բարութեան նշոյլ: Իւր պատմելով մի անգամ ամուսինը նրա բերանին այնպէս էր զարկել, որ բոլոր ատամները ջարդուել էին: Իդէպս,

Միքայէլը, մի քիչ ժամանակ անցած, նրա համար արուեստական ատամներ շինել տւեց, երևի, որպէս ղի նա աւելի ամուր խածնէ իմ ինքնասիրութիւնն ու պատիւը:

Նոյն միջոցներին մեղ մօտ հիւր եկաւ և՛ Միքայէլի փոքր եղբայրը: Միջին հասակով, իւր մօր պէս կուղ մի արարած էր դա, որի միակ սկզբունքն էր լաւ ուտել, լաւ քնել և աչքերը շարունակ տնկել մեր հարստութեան վրայ:

Ստեղծւեց մի տեսակ դաշնակցութիւն երեքի մէջ մէկի դէմ: Մայրը հովանաւորում էր որդուն, եղբայրը քծնում էր եղբօրը, և ես էի մենակ նրանց մէջ անտէր, անպաշտպան, որպէս փշերի մէջ բուսած մի ծաղիկ: Աւելին կասեմ. իմ ընտանեկան կեանքում ես մի անլեզու ստրուկ էի, զուրկ բոլոր իրաւունքներից: Պառաւը շարունակ լարում էր Միքայէլին իմ դէմ որպէս մի չար ոգի, որին բարձրագոյն հաճոյք էին պատճառում իմ հոգեկան տալտանքները: Ամեն ինչ իւր որդու համար և ոչինչ ինձ համար—այս էր նրա միակ նշանաբանը, յանուն որի նրա սիրտը դարձել էր ապառաժ իմ վերաբերմամբ:

Եւ ես նկատում էի, որ մօր վարմունքը դէպի ինձ թւեր է տալիս որդուն և մի տեսակ շոյում է նրա ետը:

Սկսեցի, վերջապէս, զգալ, որ այնտեղ չեմ ընկել, ուր երևակայում էի: Ջրացաւ պատանեկան վառ երևակայութեանս յօրինած ընտանեկան իդիլլիան:

Մուսկուեցին վարդագոյն երազներս. կեանքը փոխարինեց մի անգոյն գոյութեամբ, որ կարող էի համարել բուսական, եթէ չը լինէր այնքան դաժան: Ձգացի, որ ճակատագրի անոքոք ձեռքը կորզել է ինձ ծնողների փաղաքուշ գողից և դամիլ մի ցուրտ ժայռի, ուր ես դատապարտւած եմ յաւիտեանական տալ-

տանքներին: Զգացի, որ իմ ամուսնու համար տենչալին ոչ իմ երիտասարդութիւնն է եղել ոչ իմ գեղեցկութիւնը, ոչ մանաւանդ իմ հոգին ու սիրտը, այլ իմ օժիտը: Զգացի, որ բիրդ գաւառացին մնացել է նոյնը, ինչ որ եղել է ի ծննդենէ, որ ոչ բարձր ուսումը, ոչ հնգամեայ մայրաքաղաքեան կենցաղը և ոչ միջավայրը նրա հոգեկան աշխարհի վրայ բարերար ներգործութիւն չեն ունեցել:

Ես չունէի իրաւունք ոչ միայն առանց իմ ամուսնու, այլև առանց նրա մօր ցանկութեան տնից դուրս գալու: Զուռնէի իրաւունք անգամ իմ կամքով քնելու, ուտելու, խօսելու, զբօսնելու:

Պատմեմ մի անօրինակ դէպք, որ երբէք չեմ մոռնալ: Դա բոլոր իմ գանգատներից աւելի գունեղ կարող է պատկերացնել իմ կացութիւնը:

Առաւօտ էր: Թէյ էինք խմում: Թւում էր, որ ամեն ինչ խաղաղ է, ընտանեկան խռովութեան և ոչ մի պատճառ չըկայ: Բայց ոչ, յանկարծ երկինքը մթադնեց, բարձրացաւ անսպասելի փոթորիկ: Միքայէլը գունատեց, կատաղեց և, ձեռն ուժգին սեղանին զարկելով, գոռաց. «Մնառակ»:

Ես ցնցեցի և ապշած նայեցի նրա կատաղի աչքերին:

—Անառակ,—կրկնեց նա,—այս ի՞նչ է: Նայիր:

Նա թէյի բաժակը դրեց իմ առջև և բռնեց քնքերը սեղմեց:

Ես նայեցի բաժակին: Թէյի մակերևոյթը ծածկած էր թափ իւղով: Ի՞նչպէս—չը կարողացայ իմանալ. թէյը ես էի ածել, կանխապէս բաժակը խնամքով լանալով ու սրբելով մաքուր անձեռոցիկով:

—Այդ ի՞նչ է,—գոռաց նա դարձեալ:

—Չը գիտեմ, զարմանալի է:

—Զարմանալի չէ, դու ուղում ես ինձ թունաւորել: Ասա, ի՞նչ թոյն ես ածել այդ բաժակի մէջ:

Պահ մի արիւնս սառաւ երակներիս մեջ, լեզուս կաշկանդեց: Ես թունաւորօղ, ես մարդասպան: Այն էլ համ սպանողը:—Մի մարդու, որին սիրում էի կամ գոնէ երեակայում էի, որ սիրում եմ:

Ես ոչինչ չասացի: Բայց վայրկենաբար իմ միտքը լուսաւորեց մի կասկած: Տեսարանին ներկայ էր Միքայէլի մայրը: Գլուխը կրծքին թեքած, լուռ լսում էր որդու զարհուրելի մեղադրանքը:

—Ինչո՞ւ չէք պաշտպանում ինձ,—դարձայ ես նրան,—չէ՞ որ ես բաժակը լացայ և թէյ ածեցի ձեր ներկայութեամբ:

—Իմ գործը չէ,—ասաց նա, շփոթեց և լռեց:

Գաղտնիքը պարզեց միայն հետեւեալ օրը: Օգտուելով իմ վայրկենական բացակայութիւնից, պառաւր Միքայէլի բաժակի մէջ ածել էլ մի գդալ ձիթաիւղ:

Պատճառը, կը հարցնես, սիրելիս: Պատճառը նոյնքան կոպիտ, որքան և միջոցը: Պառաւն ամեն կերպ աշխատում էր իմ վարկը կոտրել իւր որդու աչքում: Նա վախենում էր մի գուցէ Միքայէլն ինձնով յափշտակելով, մոռանայ իրան և իւր միւս որդիներին: Նա կարծում էր, որ եթէ այդպէս լինի, իրանք կըմնան անպաշտպան, այն ինչ՝ նրա և իւր միւս որդիների միակ սկզբունքն էր՝ կարելոյն չափ շատ շահագործել Միքայէլին:

Իբրև նահապետական գերդաստանի ղաւակ, Միքայէլն անկասկած ունէր իրաւունք, բացի սիրելուց, և՛ հպատակել իւր մօրը: Ես այսքանը հասկանալու չափ գիտակցութիւն ունէի և չէի դիմադրում: Բայց յանուն որդիական խոնարհութեան նա չէր տատանւում յաճախ

ինձ ստորացնել այդ գոհնիկ կնոջ առջև—այս էր վերաւորականը:

Եւ ցաւալին այն է, որ իմ կրած հալածանքները ունէին աւելի նիւթական, քան բարոյական հիմք: Դա Միքայէլի անսահման ժլատութիւնն էր:

Մի առաւօտ, չըզիտեմ ինչպէս, իմ թէյի բաժակի մէջ ընկաւ մի որդ: Ես վերցրի բաժակը, նայեցի, ցընցեցի: Բաժակն ընկաւ ձեռքիցս յատակի վրայ և փշրեց:

—Ի՞նչ արիր, յիմար,—գոչեց Միքայէլը զայրացած, ձեռն ամուր սեղանին զարկելով,—այդ բաժակն ինձ համար աւելի թանգ էր, քան դու:

—Հանգիստ կաց,—ասացի ես, կարողանալով զբաւել զայրոյթս,—ես մէկի փոխարէն կը գնեմ տասը:

—Տեսէք, տեսէք,—մէջ մտաւ պառաւը,—չի ամաչում, գոռոզանում է իւր օփիտով:

—Տիկին, կարծեմ, ես երբէք ձեզ մօտ չեմ պարծեցել իմ օփիտով: Թանգն ինձ համար հարստութիւնը չէ, այլ իմ ամուսնու հանգստութիւնը և մանաւանդ նրա սէրը դէպի ինձ, եթէ միայն կայ սէր:

Իմ խօսքերը մեղմացրին Միքայէլին: Նա լռեց:

III.

Ես ինձ զգում էի մենակ, անտէր, անպաշտպան այնքան, որ զիշերային խաւարն անգամ սարսուռ էր պատճառում ինձ: Երևակայիր, որ ես չէի կարողանում մթութեան մէջ քնել, ուստի լամպարս միշտ վառ էի թողնում սեղանի վրայ:

Այս հասարակ բանն անգամ բարոյական յանցանք էր Միքայէլի մօր, ժլատութեան այդ օրինակելի տիպարի աչքում: Հազիւ աչքերս փակում էի, նա ծածուկ

մտնում էր սենեակս և լամպարի պատրոյգն իջեցնում, որպէս զի քիչ նաւթ վառւի: Առաջանում էր մութ, որից ամեն առաւօտ դարթնում էի զլիսացաւով:

Այդ մարդկանց համար անհասկանալի էր զգացմունքի ամեն մի նրբութիւն: Իմ երկիւղը խաւարից, իմ զարշնքը մկներից ու խնէտներից, իմ ահը մողեսներից, իմ սարսափը կարիճներից—այս բոլորը նրանց համար հարստի աղջկայ նազուբազներ էին: Ես մեղաւոր էի, որ իրանց պէս չէի սնւել:

Ես ամեն անգամ ձչում էի երկիւղից մեր սենեակներում մողէս տեսնելիս, իսկ Միքայէլը բռնում էր ձեռքով ամեն մի սողուն և դուրս շարտում այնպէս սասնարիւն, ինչպէս մի քար:

Իմ կացութիւնը քանի գնում, այնքան դժւարանում էր: Խորթ միջավայրում ես ինձ զգում էի իբրեւ մի անկոչ հիւր: Բարեք չէ, արդեօք, բաժանել այդ մարդուց, մտածում էի ես յաճախ: Եթէ ես, մենակ մնալով, երջանիկ չեմ լինիլ, գոնէ հանգիստ կը լինիմ...

Ամառայ սկզբին ես պատրաստեցի գնալ դարձեալ իմ ծննդավայրը մերձաւորներիս տեսնելու փափազով: Դա ինձ համար կատարեալ մի տօն էր: Ուղեւորելուցս մի քանի օր առաջ Միքայէլը, չեմ յիշում ինչ պատճառով, դարձեալ զայրացաւ և, ըստ իւր սովորութեան, սկսեց գոռալ:

—Զուր ես կատաղում,—ասացի ես անվրդով,—ահաւասիկ ես գնում եմ ծնողներիս մօտ և հազիւ թէ վերադառնամ:

Ըստ երևոյթին նա չէր սպասում իմ կողմից մի այդպիսի մտադրութեան: Նրա դէմքը գունատեց, շրթունքները սկսեցին դողալ:

—Ի՞նչ,—գոչեց—նա,—դու ուզում ես բաժանել ինձնից:

—Այո,—պատասխանեցի ես վճռաբար, թէեւ, խոստովանւում եմ, ինքս էլ չէի հաւատում իմ ասածին։

—Ահ, հասկանալի է, դու ուզում ես ազատ լինել, որպէս զի...

Ես զգացի, որ նա ուզում է ինձ վերաւորել, ուստի շտապեցի ընդհատել նրա խօսքը։

—Մի համարձակելի, առանց այն էլ դու ինձ շատ ես վերաւորել։ Այո, ես չէի կամենալ վերադառնալ այս դժոխքը։

Նա մի քանի վայրկեան խորհեց և յետոյ, աչքերը աչքերիս յառելով, ասաց ամենազրական եղանակով։

—Ես քեզ չեմ թոյլ տալ ինձնից բաժանել։

Ես գնացի իմ ծննդավայրը։ Այնտեղ ես հանդիպեցի իմ երաժշտութեան վարժուհուն։ Յիշեցի նրա և իւր ամուսնու խօսքերը հարսանիքիցս մի քանի օր առաջ։

—Օրիորդ, մենք ձեզ չենք կարող շնորհաւորել։

—Ինչո՞ւ,—հարցրի ես, զարմանալով։

—Որովհետեւ դուք այդ մարդու հետ բաղդատու լինել չէք կարող։

—Պատճառը։

—Նա աղքատ է, դուք հարուստ։ Այս մէկ։

—Դա քիչ է։

—Ոչ, շատ է, օրիորդ։

—Դիցուք։ Շարունակեցէք։

—Երկրորդ, այլ է ձեր կրթութիւնը ու ճաշակը, այլ է նրանը։

—Յետոյ։

—Այլ է ձեր բնոյթը, այլ է նրանը։

—Օրինակ։

—Դուք հեզ էք, նա ոչ, դուք նրբազգաց էք, նա

բիրդ, դուք ներողամիտ էք, նա կրքոտ, դուք անյիշաչար էք, նա քինախնդիր։

—Կօմպլիմաններ մի արէք ինձ, տիկին,—ասացի ես շփոթւելով,—իմ արժանաւորութիւններն այդքան մեծ չեն։ Ինձ թւում է նոյն իսկ, որ Միքայէլն ինձնից անհամեմատ բարձր է։

—Օրիորդ,—գոչեց վարժուհիս,—սպտիւ է բերում ձեզ ձեր համեստութիւնը, բայց թոյլ տւէք ինձ փալ իմ համոզմունքի մէջ։

—Ենթադրենք մի վայրկեան, թէ իմ ապագայ ամուսինն ու ես հակոտնեաներ ենք։ Շօպէնհաուէրն ասում է, թէ կօտրաստներն են միմեանց սիրում ու միանում։

—Օրիորդ, պարագոյքսները գեղեցիկ են գրքերի մէջ, կեանքն ուրիշ պատկերներ է տալիս մեզ։ Դուք այդ մարդու հետ բաղդատու լինել չէք կարող, նա այն չէ, ինչ որ կարծում էք։

Ի՞նչ գիտէի, որ այդ արտաքուստ քաղաքավարի, բարի ու առաքինի մարդու հոգին այնքան կոպիտ է, այնքան աղաւաղած կեանքի դաժան պայմաններից թէ իրնէ։ Չէ որ նա ամեն կերպ աշխատում էր հասկացնել ինձ, որ ես և միմիայն ես եմ նրան գրաւողը և ոչ իմ օժիտը, իմ շրջանը, իմ հօր հարստութիւնը։

Նա ասում էր։

—Օրիորդ, եթէ դուք լինէիք վերջին աղքատի դուստր, ես դարձեալ ձեզ կընտրէի այնքան հարսնացուների մէջ։

Թոյլ տուր ինձ, սիրելիս, առաջ բերել հարսնացու միջոցիս նրանից ստացած մի նամակ։

«Եթէ կայ մի բան, որով կարող եմ պարծենալ, դա իմ խորին ատելութիւնն է դէպի կեղծիքը, դա իմ բարոյական մաքրութիւնն է։ Նշանակուցս առաջ ես

անքուն և անհանգիստ գիշերներ եւ անցկացրել մտածելով քո մասին և այնպէս եւ վճռել կեանքս. նւերել քեզ: Վկայ են ամենքը, որոնք գիտեն իմ հպարտութիւնը, որ ոչ մի գումարով ես իմ ազատութիւնն ու կամքը չեմ վաճառել: Ինչ որ անում եմ, անում եմ սրտիս բղխածից և մտքիս ազատ թելադրանքից, առանց յետին հաշիւներ: Ինչո՞ւ փնտրեցի քեզ հարկաւոր աղջիկների մէջ: Քո հարստութեան համար: Օո, ոչ, բիւր անգամ ոչ: Ինձ յափշտակողը, ինձ քո ոտների տակ ձգողը քո անձնական արժանիքներն են և միմիայն նրանք: Շատերն էին փափագում ինձ չգնել իրանց ոսկով, բայց չը վաճառեցի ինձ: Պիտի աշխատես ճանաչել ինձ, որպէսզի համոզես, որ երբեմն սև մորթու տակ ձիւնի նման ձերմակ հոգի է թագնւած և իմ մէջ եռում են բուռն զգացումներ: Քեզնից է կախած կամ մեռցնել այդ զգացումներն և խորտակել իմ կեանքը կամ միշտ վառ պահել նրանց և պարգևել ինձ յաւիտենական երջանկութիւն: Վկայ եմ կանչում իմ բոլոր սրբութիւնները, այսօրանից ես այլեւս ինձ համար չեմ սպրելու, այլ քեզ եւ միմիայն քեզ համար:

Քեզ եմ հարցնում, սիրելիս, ո՞ր մի դեռահաս օրիորդի սիրտը չէր բաբախիլ ուժգին, ստանալով այդպիսի ջերմ խոստովանութիւն մի տղամարդից թէ կուզ այդ տղամարդը գեղեցկութեան տիպար չըլինէր: Նա, որ այնքան խելօք, այնքան զարգացած, այնքան հոգեպէս կորովի է թւում ինձ, այսուհետեւ պիտի ապրէ ինձ և միմիայն ինձ համար:

Ինչպէս չը յափշտակել այդպիսի մի երջանիկ հեռանկարով և ինչպէս մնալ անտարբեր դէպի մի այդպիսի վառ սէր: Թող, ուրեմն, այդպէս լինի. նա ինձ համար, ես նրա համար: Մենք փոխադարձ սիրոյ

շղթաներով կը միացնենք երկու կեանք և կը կազմենք մի ամբողջ երջանկութիւն:

Եւ ես ամուսնութեանս առաջին օրից իսկ վճռեցի լիովին անձնատուր լինել Միքայէլի կամքին: Առաջին տարին իմ ստրկութիւնն ինձ համար այնքան էր հաճելի, այնքան անուշ, այնքան անհրաժեշտ, որ երբ ես պիտի ժամանակաւոր բաժանէի Միքայէլից ծննդավայրս գնալու և հօրս տեսնելու համար, արտասուքը խեղդում էր ինձ: Երբ զնացքը հեռացաւ կայարանից, ես երկար ժամանակ հեկեկումէի վազոնում երեխայի պէս:

Մի օր, երբ Միքայէլի պահարանից ուղում էի մի գիրք վերցնել, ձեռքս ընկան մի քանի նամակներ: Դու գիտես, սիրելիս, թէ որքան մենք կանայքս հետաքրքիր ենք մեր ամուսինների թղթակցութիւնների վերաբերմամբ: Կարճ ասած, այդ նամակները կարդացի ծայրէ իծայր: Գրւած էին նրանք Միքայէլի եղբայրների և մօր կողմից: Աստուած մի, որքան քծնում, որքան լալկանութիւն կային այդ կոպիտ ձեռներով գրւած անզրազէտ նամակների մէջ: Իւրաքանչիւրը նրանցից մի մի մուրացկանի աղերս էր:

Կասկածելու այլ ևս ոչ մի կէտ չը կար. Միքայէլն ինձ հետ ամուսնացել էր իւր եղբայրներին ու մօրը նիւթապէս ապահովելու նպատակով:

Ահա ինչպէս էր սկսում փոքր եղբօր մի նամակը. «Եղբայր, քիչ ձանձրացրու ինձ քո պահանջներով: Ես գիտեմ, որ կարիք շատ ունիք, բայց չի կարելի միանգամից ծանրաբեռնել մարդկանց, հարկաւոր է զգոյշ և կամաց կամաց խուզել, որ շատ էլ զգալի չը լինի խուզողի համար և այլն և այլն և այլն:

Ես զգաւորով դէն շարտեցի այդ թղթերը, որ մի մի ստորացումն էին մարդկային արժանիքի:

Այդ մօռայլ օրերին հայրս մահամերձ էր: Ես տառապում էի, որ չեմ գտնում նրա մահճակալի քով և իմ որդիական գուրգուրանքով չեմ թեթեւացնում նրա վերջին տանջանքները:

Մի ողբալի առաւօտ հեռագիրը գուժեց նրա մահը: Ես զգացի խղճի դարհուրելի խայթ, արտասուքը քարացաւ իմ աչքերում: Թւաց ինձ, որ գործել եմ մի ծանր յանցանք: Շտապեցի ճանապարհի պատրաստութիւն տեսնել որպէս զի գոնէ թաղմանը ներկայ լինիմ: Բայց Միքայէլի դաժանութիւնն այստեղ ևս կանգ չառաւ իմ վշտի առջև: Նա ինձ թոյլ չըտուեց գնալ: Առաջին անգամ այդ օրն ես չըկարողացայ զսպել ինձ և արտայայտեցի իմ զայրոյթը, որի հետեանքն եղաւ ընտանեկան մի նոր փոթորիկ:

Ամիսներ անցան մինչև որ Միքայէլը համաձայնեց թոյլ տալ ինձ ծննդավայրս գնալու: Տխուր և մօռայլ վերադարձ. հայրս չըկար, մեծ եղբայրս հոգեպէս հիւանդացել էր: Շուտով կիսը տարաւ նրան արտասահման:

Մնացինք ծնողներու տանն ես ու կրտսեր եղբայրս, որ դեռ գիմնագիծնի աշակերտ էր:

Միքայէլը թողեց իւր պաշտօնը և տեղափոխեց... Նա նպատակ ունէր հօրս գործերն իւր ձեռքն առնելու, և հասաւ իւր նպատակին: Եւ ոչ որ չընդգիմացաւ նրան:

Մենք վճռեցինք հաստատուել հօրս ամայի տանը, բայց Միքայէլի խորամանկ մայրը հակառակեց: Պարզ էր, որ նա չէր ուզում, որ հեռու լինիմ իւր ճիրաններից: Եւ ստիպւեցի ընկնել դարձեալ այն շրջանը, որ այժմ ոչ միայն խորթ, այլև ատելի էր ինձ համար: Կշտամբեր ինձ, սիրելիս, որքան կամենաս, ունիս իրաւունք, բայց չեմ թագցնիլ իմ թուլութիւնը:

Չէ որ ես վճռել էի Միքայէլից բաժանուել: Եւ ահա ես շունեցայ արիութիւն կտրել ամեն մի կապ զաղբելի դարձած միջավայրի հետ, որի նեխած մթնոլորտն այլ ևս խեղդումէր ինձ: Չունեցայ, որովհետև հասարակական կարծիք կոչւած բռնակալը ստրկացրել էր իմ կամքը:

Ամեն ինչ, ամեն ինչ ատելի էր ինձ համար այդ շրջանում. և՛ նրա ատելութիւնն ու սէրը, և՛ նրա հոյանքներն ու օրհնութիւնը: Ես տառապում էի հոգով, չըգտնելով շուրջս ոչ մի մխիթարական երևոյթ: Կեանքն ինձ թուում էր մի անտանելի լուծ, որից ազատուելու յանցաւոր միտքն էի երբեմն փայփայում: Կարող ես երեակայել իմ մենութեան աստիճանը, եթէ ասեմ, որ միակ տանելի անձն այդ տան մէջ հօրս վաղեմի ծառան էր, որ այժմ մեկ մօտ խոհարար էր: Դժբախտաբար, նա էլ շուտով թողեց իւր պաշտօնը, ասելով Միքայէլի մօրը:

— Ես անկարող եմ ծառայել ձեզ նման մարդկանց:

IV.

Ես հարստահարում էի կատարելապես:

Սկսել էր մի այնպիսի մուրացկանութիւն Միքայէլի մօր և եղբայրների կողմից, որ ես զգում էի ինձ մեծ ճանապարհի վրայ աւաղակների ձեռքն ընկած մի ճամբորդի վիճակում: Մերժել չէի կարող, որովհետև մեր գործերի կառավարիչը Միքայէլն էր: Մի օր նա իւր եղբօրը տուեց մի կլոր զուամար հօրս դրամարկիղի իբր թէ թղթի առևտուր սկսելու համար:

Առևտուրը չըսկսեց, գումարը չքացաւ: Մի ուրիշ անգամ սկսեցին ուրիշ առևտուր. նոյն հետեւանքը: Ես, որ դրամական հաշիւների մէջ այնքան անփորձ էի ու դիւրահաւան, ես նոյնիսկ, մի օր, քն-

հելով նրանց մատեանները, գտայ մի շարք եղծումներ...

Բայց ինչ էին նիւթական զրկանքներս բարոյականի համեմատ: Ես պատրաստ էի զոհել իմ ամբողջ կարողութիւնը, միայն թէ ունենայի հոգեկան անդորրութիւն: Աւաղ, նա չը կար:

Իմ ծննդավայրում, իմ բաղմաթիւ ազգականներին ու ծանօթների շրջանում ես հասարակութիւնից անջատւած էի նոյնչափ, որչափ օտար քաղաքում, ուր ես այնքան տառապել էի մենութիւնից:

Եւ այդ վիճակումս Միքայէլի բռնակալութեանը միացաւ և՛ խանդի զգացումը: Նա խանդում էր ինձ ամենքի վերաբերմամբ. և՛ ծանօթի, և՛ անծանօթի, և՛ երիտասարդի, և՛ ծերի, և՛ գեղեցկի, և՛ տգեղի: Նա ինձ թոյլ չէր տալիս ոչ մի տեղ գնալ ու ոչ միայն մենակ, այլ և իւր հետ:

Յիշում եմ հետեւալ դէպքը: Մենք հրաւիրւած էինք ճաշի ազգականներիցս մէկի մօտ: Միքայէլը խօսք տւեց գնալու և ինձ էլ տանելու: Ժամանակից մի փոքր առաջ ես հագնւեցի և սպասեցի նրան: Նա եկաւ և, ինձ տեսնելով գուգւած, կատաղեց առանց ունէ պատճառի: Կարծես, մի մեծ յանցանք էի գործել:

Մենք չը գնացինք ճաշի: Յետոյ իմացայ Միքայէլի կատաղութեան պատճառը. ճաշին հրաւիրւած է եղել մի ինչ-որ եկեղոր երիտասարդ, որին չէի ճանաչում և որի անունն անգամ լսած չէի մինչև այդ օրը:

1896 թւականի գարունն էր, Թագաւոր Կայսեր թագաւորութեան օրը: Ամբողջ քաղաքը զարճանում էր այգիներում ու փողոցներում:

— Գնանք այգի, — դարձայ ես Միքայէլին:

— Անկարելի է:

— Ինչո՞ւ:

— Մայրս մենակ կըմնայ տանը և կըտխրի:

— Թող նա էլ մեղ հետ գայ:

— Նա ծեր է, քայլել չի կարող:

— Կառքով կը զբօսենք:

— Թանգ կարժենայ:

— Ես կը վճարեմ:

— Այդ միւսոյնն է:

Եւ այսպէս, ամեն մի արգելքի համար որեւէ պատրուակ: Այն ինչ՝ ինքը գնում էր ամեն տեղ, ուր կամենում էր և ամեն ժամանակ, երբ ցանկանում էր:

Բայց ես տանն էլ ազատ չէի: Այնտեղ Դամոկլեան թրի պէս կախւած էր իմ գլխին պառաւն իւր անվերջ հսկողութեամբ և անընդհատ կշտամբանքներով:

Չորս տարի էր անցել իմ ամուսնութիւնից, օփտիս հագասների ձեւը վաղուց էր մօգայից դուրս եկել, հարկաւոր էր նորերը կարել տալ: Միքայէլը թոյլ չը տւեց: Ես փորձեցի գոնէ հին հագուստներիս ձեւը փոխել տալ: Այդ էլ թոյլ չը տւեց, ասելով.

— Կարող են փչացնել այդ թանգագին կտորները: Բայց և այնպէս, բարեհաճեց թոյլ տալ մի ձեռք զգեստ պատւիրելու:

Ծանօթներս կարծում էին, որ ժլատն ես եմ, իսկ ես, յիմար ինքնասիրութիւնից զրդւած, չէի հերքում, չըկամենալով Միքայէլի վարկը նսեմացնել:

Նա ինքը հագնւում էր շատ համեստ:

— Պէտք է խնայողութիւն անենք, որպէս զի մեր ծերութեան համար մի բան յետաձգենք, — ասում էր նա յաճախ:

Կարծես, հայրս քիչ էր յետաձգել ինձ համար:

Մի օր Միքայէլը տարաւ շուգայ և ինչ-որ խանութպանի վաճառեց եղբօրս ինձ ընծայած թաւշեայ դերիացուն:

Պառաւր ճրճուում էր որդու տնտեսութեամբ, մայնաւանդ նրա խստութիւններով իմ վերաբերմամբ:

Մի օր ես լրջօրէն պահանջեցի Միքայէլից բաժանել իւր մօրից ու եղբայրներից: Հակառակ սպասածիս, նա համաձայնեց: Մենք գնեցինք մի տուն, որ պահանջում էր մի քանի վերանորոգումներ: Որոշեցինք գնալ առ ժամանակ Թիֆլիս:

Երբ վերադարձանք, զգացի, որ թակարդ եմ ընկել: Երեւակայիր, մեր սեպհական տունը զբաւել էին Միքայէլի մայրն ու եղբայրները: Այդ մարդկանց սրիկայութիւնը սահման չուներ:

—Մարդ,—գոչեցի ես մինչև հոգոյս խորքը վերդոված,—չէ՞ որ այս տունը գնեցինք միայն մեզ համար:

Միքայէլը չարախիսեղ ժպտաց և ամենայն սառնութեամբ պատասխանեց.

—Ոչ, սիրելիս, այս տունը ես նւիրել եմ մօրս:

—Բայց ինչո՞ւ, ո՞ր իրաւունքով:

—Հարազատ որդու իրաւունքով, որ պարտաւոր է կատարել իւր որդիական պարտքը: Ես մօրս խոստացել էի մի տուն և ահա ուրախ եմ, որ, վերջապէս, կարողացայ խոստումս կատարել:

—Իմ փողերով:

—Ոչ, մեր փողերով, շեշտեց նա, որովհետեւ մեր մէջ չըկայ իմն ու քոնը, մեր կարողութիւնն անբաժան է:

—Այն ժամանակ թոյլ տուր ինձ հեռանալ այս տնից. ես անզօր եմ քո մօր ու եղբայրների հետ մի յարկի տակ ապրել:

—Դու ոչ մի տեղ չես հեռանալ: Դու կապրես այնտեղ, ուր ես եմ ապրում և այնպէս, ինչպէս ես եմ կամենում: Այս են պահանջում եմ որդիական պարտականութիւնը և ամուսնական իրաւունքը: Այս են

պահանջում հասարակական կարծիքը և մեր հայրերի ու նախահայրերի սրբազան աւանդութիւնները...

Ես անիծեցի և՛ այդ որդիական պարտականութիւնը, և՛ այդ ամուսնական իրաւունքը, և հասարակական կարծիքը և՛ այդ հնամաշ աւանդութիւնները, բոլորը, բոլորը, ինչի պատճառով տառապում էր իմ ծաղիկ կեանքը:

Ախ, սիրելիս, դիտեմ, որ քեզ համար ձանձրալի է այս մանր մուշկ դէպքերի նկարագրութիւնը, բայց իմ կեանքում նրանք ահագին դեր են խաղացել և եթէ այսօր իմ հոգին աղաւաղւել ու սիրտը քայքայւել է, պատճառը հէնց նրանք են: Ինչ ուղումեն թող ասեն փիլիսոփաները, մեր կեանքը ուրիշ ոչինչ է եթէ ոչ մանր մուշկ դէպքերի և դիպածների մի անվերջ շղթայ: Ես տանջւում էի այն մտքից, որ իմ երեւակայած երջանիկ ամուսնական կեանքը փոխւել էր հէնց այդ տեսակ աննշան դիպածների, որ այն մարդը, որին իդէալական էի երազել, ուրիշ ոչինչ է եթէ ոչ մի շատ առօրեայ, պուօզիկ արարած: Չէ՞ որ քանի դեռ ամուսնացած չէր, քանի նա դեռ հետամուտ էր ինձ, բարձր իդէալների և վեհ գաղափարների անունով էր երգւում և նրանց հոգով շնչում: Չէ՞ որ նրա համար ամբողջ տիեզերքում չըկար աւելի թանգ էակ, քան ես: Ո՛ւր մնացին այն սքանչելի խօսքերը, ո՞ւր մնաց «սև մորթի տակ թագնւած պայծառ հոգին»:

Ես ինձ զգում էի կատարելապէս պաշարւած թըշնայմիներով: Իմ դէմ կազմւել էր մի դաշնակցութիւն, որի հետ կուեղու համար երկու միջոց ունէի. կամ արհամարհել հասարակական կարծիքը և Գորդեան հանգոյցը խորտակել մի հարւածով կամ դիմել նոյն միջոցներին, որոնք իմ հակառակորդների սովորական գէնքերն էին— խորամանկութեան, բանսարկութեան, խաբէութեան և

քսութեան: Ես անդօր էի թէ մէկի և թէ միւսի համար: Ես միայն մի բան կարող էի անել—տանջւել:

Եւ տանջւում էի:

Մի օր Միքայէլը պահանջեց, որ ես ստորագրեմ մի թուղթ, որով պիտի նրա եղբօրը տրւէր 15,000 ռուբլի իմ հայրական կարողութիւնից ինչ-որ կապալի համար: Ես չըստորագրեցի: Մարդը գաղանացաւ: Նա ինձ ապտակեց և յետոյ մի քանի անգամ բռնցկահարեց:

Այո, սիրելիս, այդտեղ հասաւ իմ վիճակը: Իմ, որի վրայ ոչ մի մարդկային ձեռք մինչև այդ օրը չէր համարձակւել բարձրանալ, որ այնքան դուրգուրւել ու փայփայել էր իւր ծնողների տանը: Կարճը էր լինել աւելի մեծ ստորացում մարդկային արժանաւորութեան մի անձի կողմից, որի ծոցում բարձր կրթութեան վկայականն ունէր:

Արտասահմանից վերադարձաւ հիւանդ եղբայրս իւր ընտանիքով:

Այլ ևս համբերութեանս բաժակը լեցւել էր: Ես վճռեցի գեհեկից փախչել և եղբօրս հովանաւորութեան տակ մտնել:

Գնացի ծնողներին տունը:

Բայց չէր անցել մի ամիս, երբ մի օր ինձ մօտ եկաւ Միքայէլի եղբօր կինը և աղբսեց վերադառնալ: Նա հաւատացրեց ինձ, որ իմ հեռանալուց յետոյ Միքայէլը տանջւում է անհունապէս, մինչև անգամ հիւանդացել է:

Հարկաւ, ես մերժեցի: Ի՜նչ, վերադառնալ զէպի դաժանակիր աշխատանքի վայրը, ուր այնքան տառապել եմ: Նրբէք: Աւանդ, այս անգամ ևս յաղթողն իմ թուրութիւնն եղաւ: Եղբայրս ու նրա կինը թախանձեցին, և ես զիջեցի:

Այս անգամ Միքայէլը համաձայնեց բաժանւել իւր մօրից ու եղբայրներից: Մենք մեզ համար առանձին բնակարան վարձեցինք:

Բայց փոխեց միայն տանջանքներին վայրը, իսկ նրանք մնացին նոյնը: Հակառակորդներս իմ տանն անգամ ինձ հանգիստ չըթողեցին իրանց ինտրիզներով, մանաւանդ մութացկանութեամբ: Մի օր Միքայէլի մօր խոհանցից սամավարն են գողացել, պէտք է գնել նորը, միւս օրը նրա եղբօր ժամացոյցն է կորել, մի ուրիշ օր փողամանն և այլն և այլն, անվերջ: Եւ, հարստահարելով ինձ, դարձեալ չէին խնայում ոչ միայն իմ, այլև իրանց մերձաւորի պատիւը: Նրանք իմ մասին տարածում էին Միքայէլի պատիւը վարկաբեկող լուրեր:

Այս բոլորը, վերջապէս, ձանձրացրեց և՛ Միքայէլին:

—Գնանք Թիֆլիս, —ասաց նա մի օր, —այնտեղ կըհանգստանանք մի փոքր: Ի դէպս, մեր բնակարանի համար կահկարասի էլ կըգնենք...

V.

Մի օր, Թիֆլիսից վերադառնալուց յետոյ, պատահեց հետեւելը. —

Միքայէլը, ճաշից յետոյ, առանձնացել էր իւր սենեակում և հանգստանում էր: Ես ևս գնացի այնտեղ մի փոքր զրոյց անելու:

—Հեռացիր ինձնից, —գոչեց նա յանկարծ, երբ ես փափազեցի նրան փաղաքշել, —դու ինձ դաւաճանումես:

Մարդու կեանքում լինում են վայրկեաններ, երբ զայրոյթից նա քարանդում է: Հարկաւոր եղաւ երկար ժամանակ, որպէս զի ես ոյժ ունենայի արտասանելու.

— Դաւաճանձում եմ: Արդեօք, ձեռք հետ:

— Այդ քեզ է յայտնի:

— Ո՞վ ասաց:

— Այդ իմ գաղտնիքն է:

Ես մի վայրկեան կարծեցի, որ Միքայէլը կատակ է անում և ծիծաղեցի: Նա կրկնեց, երեկնեց իւր զըրպարտութիւնը:

Հեկեկանքը խեղդեց ինձ, դառն, անզուսպ հեկեկանքը, որ մեր միակ սփոփանքն է:

Մի քանի օրից յետոյ Միքայէլի քոյրը երեսիս շարտեց նոյն զրպարտութիւնը:

— Բայց, վերջապէս, ասելու էք, թէ ով է ինձ անբաւարանողը, — գոչեցի ես:

— Մի օր կիմանաս, — պատասխանեց Միքայէլը:

— Գոնէ անւանիր իմ մեղսակցին:

— Դու ինքդ կարող ես ասել մեզ նրա անունը:

— Սուտ էք ասում քոյր ու եղբայր, սուտ էք ասում: Դուք ինքներդ էք հնարել այդ. դուք, մայր ու աղջիկ: Դուք խիղճ չունիք, հոգի չունիք, դուք օր օրի վրայ աւելի ու աւելի էք թաղում տիղմի մէջ: Ձեզ համար անմարսելի է իմ մաքրութիւնը, որովհետեւ ինքներդ անմաքուր էք: Դուք իմ զգանքին անգամ արժանի չէք, դուք արժանի էք իմ արհամարհանքին միայն: Եւ անա ես արհամարհումեմ ձեզ ու անուշադիր թողնում ձեր ստոր զրպարտութիւնը:

Ասացի և դուրս եկայ սեղանատնից ու փակեցի իմ սենեակում, որպէս զի չընչեմ այն ապականւած օդը, որ շնչումեն նրանք:

Նոյն իսկ ճանձերը զայրացնումեն մեզ երբ շարունակ թառ են լինում մեզ վրայ ու կծոտում: Թող այդ ողորմելի արարածները լինէին ճանձերից անգամ չնչին, չէ՞ որ ինձ խածնում էին ամեն օր, ամեն ժամ,

ամեն վայրկեան: Եւ միակ նպատակն էր այդ ստոր լուտանքների ու բանսարկութիւնների՝ պահպանել յարատեւ սառնութիւն իմ և Միքայէլի մէջ:

Միքայէլն ընտրեց իմ ծննդավայրի քաղաքագլուխ: Պէտք է ասել, որ հասարակութեան մէջ նա վայելում էր խելօք, գործունեայ և եռանդուն մարդու հռչակ: Հաւատում էին մինչև անգամ նրա բարոյական մաքրութեանը և հոգու աղնութեանը:

Դժար է այն կնոջ վիճակը, սիրելիս, որի ամուսինը յարգւած է ամենքից: Նրան միշտ սպառում է հասարակական կարծիքի ծանրութիւնը և իւր ամուսնուն արժանի չը համարւելու վտանգը: Մարդիկ սովոր են ուրիշների ամուսնական արժանաւորութիւններին նայել հասարակական արժանիքների պրիզմայով: Լաւ գործիչ է՝ կը նշանակէ և՛ լաւ ամուսին է ու լաւ հայր: Ոչ ոք չը գիտէր, որ այլ է Միքայէլը հասարակութեան մէջ, այլ է իւր յարկի տակ:

Դառնալով հասարակական ընտրելի, նա հրաժարեց հօրս գործերից, յանձնեց նրանց մեծ եղբօրս գործավար — խնամակալին:

Սա Միքայէլից հաշիւ պահանջեց և մեծ ջանք գործ դնելով միայն կարողացաւ իմ օժիտն ազատել նրանից: Այս հանգամանքը զրգուց Միքայէլին: Նա վճռեց վրէժ առնել... դարձեալ ինձնից: Սկսեց մեր մէջ դրամական մանր-մունք հաշիւների մի շարան: Բանն այնտեղ հասաւ, որ ես իմ հօր փողերն ամուսնուս եղբօրների ճանկերից ազատելու համար ստիպւեցի դատարանին դիմել:

Երբ իմ դրամագլուխն իմ ձեռքն անցաւ, անմիջապէս գնեցի մի տուն: Մենք տեղափոխեցինք այնտեղ: Ձեմ յիշում քանի տարի, բայց բաւական երկար ժամանակ Միքայէլը վարեց քաղաքագլխի պաշտօն: Եւ

որքան խորամանկ ու ճարպիկ լինէր, չըկարողացաւ թագցնել իւր իսկական բնոյթը: Շուտով նա հռչակեց կոպտութեան ու անկրթութեան տիպար: Չմոռանամ ասել, որ իւր այդ կոպտութեան պատճառով նա մի օր այն քաղաքում, ուր պետական չինովնիկ էր ամուսնութեանս առաջին տարիները, ենթարկեց սպանման վտանգի մի թրքի կողմից:

Նրա քաղաքագլխութեան օրերով մեր ծննդավայրում բացեց մի նոր օրիորդական դպրոց: Աւագ վարժուհի հրաւիրեց մի կրօնավորուհի հրէուհի, կարճ հասակով և կարմիր կոպերով մի էակ: Շուտով քաղաքում տարածեց, թէ Միքայէլն այդ կնոջ հետ մտերմական յարաբերութեան մէջ է: Ինչպէս սովորաբար պատահում է, ամենից ուշ իմացողն էս եղայ, նրա ամուսինը:

Դու գիտես, սիրելիս, որ մենք կանայքս մեր ամուսիններից կարող ենք տանել ամեն բան— և՛ զրկանք, և՛ հալածանք, և՛ բռնութիւն, և՛ նոյնիսկ ծեծ, բայց դաւաճանութիւն, օօ, այդ դարհուրելի է: Զգալ, որ այն մարդը, որ քո կողակիցն է, որին այսպէս թէ այնպէս սիրումես, զրկում, համբուրում, պատկանում է և՛ մի ուրիշին— կընշանակէ կրել երկրային գեհենի տանջանքները:

Ես վճռեցի առ ժամանակ լռել: Իրնէ լաւատես, կենսախիղ, էս միշտ եղել եմ հիւրընկալ դէպի կեանքը: Ինչ փոյթ, որ հէնց իմ առաջին քայլերից նա իմ վերաբերմամբ եղել է դաժան, ինչպէս մի խորթ և չար մայր:

Միքայէլն անխնայ և անողոք ոտնատակ էր անում իմ անձնասիրութիւնը, իմ պատիւը, իմ ամօթխածութիւնը: Նոյնն էին անում և՛ նրա մերձաւորները— մայրը, քոյրը, եղբայրները: Ինչո՞ւ: Մի՞թէ այն

պատճառով, որ էս ամեն կերպ աշխատում էի նրանց վերաբերմամբ լինել հեղ, բարի, ներողամիտ:

Ի՞նչ է նշանակում այդ: Զե՞ որ այն, որ մենք կանայքս, եթէ ուզում ենք, որ մեր անհատական իրաւունքները ճանաչեն ու յարգեն, պէտք է մեր արեան գնով պաշտպանենք նրանց, միշտ բողոքենք, միշտ կռենք և միշտ հարեւածին հարեւածով և վերաւորանքին վերաւորանքով պատասխանենք:

Յիշում եմ մի ֆրանսիական ասուածք. « Օծանիր ռամկին, նա քեզ կրթնցկահարէ, բոնցկահարիր ռամկին, նա քեզ կօծանէ »:

Այո, սիրելիս, Միքայէլն իմ վերաբերմամբ ռամիկ էր, որովհետեւ էս նրան օծանում էի:

Ինքնօգնութեամբ իրանց համար ճանապարհ հարթած մարդիկ, հարկաւ, արժանի են ամեն յարգանքի, նոյն իսկ հիացման, բայց չըկան նրանց նման անհանդուրժելի ստեղծածներ աշխարհի երեսին: Որքան նրանք ունին իրաւունք պարծենալու իրանց եռանդով, խելքով, կամքի ուժով, նոյնքան ի չարն են դուրս գնում այդ իրաւունքը:

Նրանք սիրահարած են իրանց վրայ ինչպէս մի մի Նապօլէօններ և արհամարհանքով են նայում հասարակ մահկանացուներին: Ընկերական շրջաններում նրանք ուղղակի ձանձրալի են իրանց անսահման ուռած « եսով »: Ամենուրեք աշխատում են լինել մի տեսակ առանցք, որի շուրջը պիտի պտտեն ամենքը, և ձգտում են նսեմացնել ուրիշներին: Իրանց « եսի » համար պահանջում են Աստուծային պաշտամունք և երբ չեն ստանում, թունաւորում են այն շրջանի միջնորդը, որ բաղդ ունէ նրանց մեծութիւնն իւր մէջ պարփակելու:

Այն օրից երբ Միքայէլն ընտրեց քաղաքագլուխ,

իմ կեանքը կրկնակի դառնացաւ: Ես չըզիտէի ինչպէս գոհացնել նրա եսը, որ օր օրի վրայ ուռնումէր ու հրէշանում:

Կարող ես երեակայել, սիրելիս, թէ ինչ դարձաւ նա, երբ ընտրւեց մեր նահանգի կողմից պատգամաւոր ինչ ինչ լիազօրութեամբ մայրաքաղաք գնալու համար:

—Այո,—գոչեց նա իւր ընտրութեան օրը,—այս աստիճանին էլ հասայ: Եւ ի՞նչ եմ պարտական իմ այս գիրքը:—Իմ և միայն իմ անձնական արժանաւորութիւններին:

Այլ ևս չըհանդուրժեցի ես և ասացի.

—Ոչ լիովին:

—Ի՞նչ,—գարմացաւ նա իմ յանդգնութեանը:

—Այո, դու շատ էլ իրաւունք չունիս պարծենալու քո անձնական արժանաւորութիւններով: Քո կարիւրայի մի մասը դու ուրիշներին ես պարտական:

Միքայէլը սրբեց անձեռոցիկով իւր հաստ ու իւզոտ շրթունքները և, մի հեգնական հայեացք ձգելով ինձ վրայ, ասաց.

—Կը կամենայի իմանալ՝ ովքեր են այդ ուրիշները:

—Նախ և առաջ իմ ծնողներն ու ես:

—Ահա թէ ինչ, հետաքրքրական է լսել այդ ի՞նչ պէս:

—Շատ պարզ է. մինչև ինձ հետ ամուսնանալու դու պետական ինչ-որ աննշան գործակալ էիր մի յետ ընկած վայրում և ստանում էիր չնչին ոռճիկ տարեկան: Համաձայնելիք, որ դու յայտնի գարձար մեր քաղաքում այն օրից, երբ ինձ հետ ամուսնացար: Քեզ քաղաքագլուխ ընտրեցին իմ հօր պարտապանները և այն անձինք, որոնց հանգուցեալն օգնել է իւր կեանքով:

Այս անգամ Միքայէլը կուլ տւեց ճշմարտութեան դառը պիլիւլը լուռ:

VI

Մի քանի օր անցած ես ասացի.

—Դու գնում ես Պետերբուրգ, ես քեզ հետ գալ չեմ կարող:

—Ձեմ էլ ուզում, որ գաս:

—Շատ գեղեցիկ: Տալիս եմ քեզ կատարեալ ազատութիւն. մեր ճանապարհներն այսուհետեւ բաժանւում են:

—Ի՞նչ ես ուզում ասել դրանով:

—Այո, որ այլ ևս իմ ոյժերը սպառւեցին, բաւական է, որքան տանջւեցի:

Միքայէլը չըբարկացաւ: Նա ասաց.

—Մինա, դու շարունակ կրկնում ես, որ ես կուպիտ եմ, դաժան, մի խօսքով լաւ մարդ չեմ: Ասա խնդրեմ, այդ ինչի՞ցն է, որ այսպիսի մի հակակրեւի մարդ այնքան յարգւած ու սիրւած է ամենքից:

—Քեզ ոչ ոք չի սիրում: Գալով յարգանքին, այդ գուցէ առաջ էր, իսկ այժմ այդ էլ չըկայ:

—Չըկայ և ի՞նչն են ընտրում ամեն անգամ հասարակական խոշոր պաշտօններին համար:

—Այս անգամ քեզ ընտրեցին որպէս զի ազատւեն քեզնից իբրև քաղաքագլխից:

—Ահա թէ ինչ. հետաքրքրական է իմանալ ինչի՞ց եզրակացրիր այդ:

—Քաղաքում պտտող լուրերն երբեմն ինձ էլ են հասնում: Եւ այն, ինչ որ լսում եմ քո մասին, շատ անգամ խոցոտում է իմ ինքնասիրութիւնը: Չէ՞ որ ես քո ազգանունն եմ կրում և մեր բարոյական վարկերը կապւած են միմեանց հետ: Ահա հէնց այդ կապն է, որ ես ուզում եմ խորտակել մի հարւածով: Ես վճռել

եմ քեզնից բաժանուել, ահա իմ խօսակցութեան միակ նպատակը:

Միքայէլը չըզարմացաւ:

—Այո,—ասաց նա ամենայն հանգստութեամբ,— ես էլ եկել եմ այն եզրակացութեան, որ պէտք է բաժանուինք: Մենք տարբեր խառնածքներով մարդիկ ենք: Բաժանուինք, սակայն լաւ իմացիր, որ ես քեզ ապահարզան չեմ տալու:

—Այդ մասին ես առ այժմ չեմ էլ մտածում: Իմ միակ ցանկութիւնն է ազատուել քեզնից և քո մերձաւորներին:

Մի քանի օր անցած՝ Միքայէլն ուղևորւեց մայրաքաղաք, ես ֆնացի իմ ծննդավայրում:

Այնտեղ նա ֆնաց երկու ու կէս ամիս: Լուր ստացայ, որ յետոյ գնացել է հանքային ջրերը բժշկուելու համար:

Ես ամենեւին չէի սպասում, որ մենք դարձեալ պիտի հանդիպենք իրարու: Համոզուած էի, որ հանքային ջրերից նա կերթայ մի ուրիշ քաղաք: Երևակայիր, սիրելիս, իմ զարմանքը, երբ աշնանը մի օր նա եկաւ այն քաղաքը, ուր ես էի, և սկսեց թախանձել, որ նորից միանանք: Օօ, պէտք է տեսնէիր, թէ նա ինչպէս էր փոխել: Նա մեղայ եկաւ իմ առջև. նա խոստովանեց իւր բոլոր տգեղ արարքները, իւր կոպտութիւնը իմ վերաբերմամբ և երգեց այլևս ինձ չը վշտացնել ոչ մի գործով, ոչ մի խօսքով:

Եւ ես միամիտս հաւատացի նրան: Ինձ չըվրդովեց նրա առաջարկը, բայց չը համաձայնեցի ընդունել:

Նա նորից աղերսեց, նորից երգեց, որ ինձ կը պաշտէ սրբի պէս:

Ասումեն, սովորութիւնն երկրորդ բնոյթն է մարդու: Ինձ համար նա եղել է առաջինը, և ես կարծումեմ

նոյնն է նա և՛ ամենքի համար: Լսել ես, որ դերասանը կարողանայ կամաւոր թողնել բեմը երկար տարիներ նրա միջոցով շնչելուց յետոյ: Լսել ես, որ արբշիւր կարողանայ հրաժարուել ալքօհոլից կամաւոր: Ես կարծում էի, որ, բաժանուելով Միքայէլից, յաւիտեան կը մոռանամ նրա գոյութիւնը: Աւաղ, ես մոլորւած էի: Բաւական էր, որ նա երևար մեր քաղաքում, և ես արդէն զգացի անհանգստութիւն: Կարծես, նա չէր եղել իմ անհուն տանջանքների անսպառ ազդիւրը:

Այսպէս, ուրեմն, ես նորից վերադարձայ այն գեհէնը, որից փախել էի այնպիսի զարշանքով:

Միքայէլն ինձ առաջարկեց գնալ արտասահման «քիչ հանգստանալու, քիչ բժշկուելու և քիչ դուարձանալու»:

Մենք ուղևորւեցինք Վիեննա, ուր ֆնացինք ընդամենը մի շաբաթ: Հայրենիքից հեռանալիս Միքայէլն ինձ չըթողեց հագստեղէն վերցնել, ասելով, թէ Եւրոպայում կարելի է նորերը պատւիրել: Իսկ երբ Վիեննայում կամեցայ մի կամ երկու ձեռք հագուստ պատւիրել, հակառակեց, համոզելով ինձ, թէ Պարիզում աւելի էժան են կարում և աւելի լաւ: Բայց գնացինք Պարիզ, երեք ամիս ֆնացինք այնտեղ, և ես շարունակում էի կրել իմ ճանապարհի հագուստը, որովհետեւ այդտեղ էլ Միքայէլն ինձ արգելեց փող ծախսելու:

Այդ մարդու ժլատութիւնն այնտեղը հասաւ, որ չըթողեց մի նոր տաք վերարկու անգամ գնելու, և ես ստիպւած էի հնով դուրս գալ փողոց:

—Պարոն, ասաց մի օր մի ռուս ժեներալի կին, որ նոյն հիւրանոցումն էր իջևանել, ուր մենք,—ինչպէս էք թոյլ տալիս, որ ձեր ամուսինը վատ հագնուի:

Միքայէլ ոչինչ չըկարողացաւ պատասխանել, բացի, հարկաւ, ստելուց:

—Նա վիեննայում կըպատուիրէ այնքան հա-
զուտներ, որքան կամենայ. այնտեղ տեւի նուրբ
ճաշակով են կարում:

—էէ, պարոն,—նկատեց ուստի տիկինը,—ինչպէս
երևում է, դուք այնտեղ էլ չէք պատուիրիլ: Ժլատ էք,
պարոն: Նայեցէք ինձ. ոչ իմ ամուսինն է ձեր չափ
հարուստ և ոչ ես ձեր ամուսնու չափ երիտասարդ, և,
չընայելով սրան, դարձեալ հագնւում եմ շքեղ, ի հար-
կէ, կարողութեանս ներածին չափ: Գեղեցիկ կին ու-
նեցողը գեղեցիկ էլ պիտի հագցնէ նրան:

Ծախսելը Միքայէլի համար հաւասար էր տան-
ջւելուն: Եւ ոչ միայն իւր սեպհականը, այլև իմը
ինձ համար: Ես կարիք չունէի նրա դրամին, ես կեան-
քումս զրօշի չափ օգտւած չեմ նրա անձնական վաս-
տակից: Բայց նա ժլատ էր. ոչ միայն իւր, այլև իմ
ունեցածի վերաբերմամբ, որովհետև իմն էլ իրանն էր
համարում:

Շնորհիւ իւր կոպտութեան Միքայէլը սովորու-
թիւն ունէր ինձ հետ մի տեղ գնալիս կամ բուլլվար-
ներում զբօսնելիս միշտ մի քանի քայլ ինձանից ա-
ռաջ ընթանալ: Որքան նկատում էի, որքան յանդի-
մանում, չէր ուզում հասկանալ, որ դա գաւառական
գոեհկութեան նշան է:

Եւ ահա մի անգամ Պարիզի բազմամարդ փողոց-
ներից մէկում, խուռն ամբոխի մէջ ես նրան կորցրի:
Մնացի շւարւած, դէս ու դէն նայելով: Առաջ վազեցի,
չըգտայ, յետ եկայ, չըհանդիպեցի: Վճռեցի վերադառ-
նալ հիւրանոց: Ծանապարհս կորցրի, մոլորեցի: Այն
ժամանակ ես միանգամայն անծանօթ էի Պարիզի պլա-
նին: Զրգիտէի, որ այնտեղ փողոցները գուգահեռական
չեն, այլ աստղաձև, որ՝ մի ուղղութիւն վերցնելով
կարծում ես, թէ կըհասնես այն ինչ տեղը, դուրս ես

գալիս հակառակ կողմ:

Մինչև երեկոյ ես թափառում էի դէս ու դէն տխուր,
մտամոլոր: Հարկաւ, կարող էի կառք վերցնել, բայց
քովս դրամ չըկար. Միքայէլն ինձ մօտ փող չէր թող-
նում: Վերջապէս, յոգնած, ուժասպառ նստեցի առա-
ջին պատահած ֆիակը և ասացի մեր հիւրանոցի ա-
նունը: Կառապանը գտաւ, և հիւրանոցի կառավարիչը
վարձադրեց նրան իմ փոխարէն:

Ի՞նչ ես կարծում, սիրելիս, Միքայէլը ներսւմ
խնդրեց իւր անքաղաքավարութեան համար կամ զըղ-
ջաց: Ամենեկին: Ընդհակառակը, նա ինձ նախատեց և
գոռաց ըստ իւր սովորութեան: Այո, այդ մարդը միշտ
գոռոցներով էր խլացնում իւր խղճի ձայնը, եթէ մի-
այն նրա մէջ մնացել էր խիղճ իմ վերաբերմամբ:

Բայց այս բոլորը ոչինչ այն դառն կսկիծի հա-
մեմատ, որ ունեցայ մի տարաբաղդ առաւօտ:

Փոստաբերը բերէց Միքայէլի անուշով մի քանի
նամակներ, որոնց թւում մէկը գրաւեց իմ առանձին
ուշադրութիւնը:

Միքայէլը տանն էր:

Ես չը կարողացայ հետաքրքրութիւնս զսպել, բաց
արի, որ կարդամ: Բայց նախ նայեցի ստորագրու-
թեանը. «Բո Ռախա»... Դա այն հրէայ վարժուհին էր,
որի հետ Միքայէլը մտերիմ յարաբերութիւնների մէջ էր:
Ես զղւանքով շարտեցի նամակը Միքայէլի երե-
սին, մի քանի անգամ կրկնելով.

—Անառակ, անառակ...

Տեղի ունեցաւ մի փոթորկալի տեսարան, որի
հետեանքն եղաւ իմ ուշաթափուիլն ու յետոյ դառը
հեկեկանքը:

Միքայէլը կատաղեց: Նա, որ ոտքից մինչև գլուխ
յանցաւոր էր իմ առջև: Նա, որ ինձ դաւաճանել էր մի

հրէութեան հետ, որ ինքն իրան վաճառքի շուգան էր դուրս բերել: Եւ այդ մարդը դեռ խանդութեամբ ինձ: Խանդութեամբ առանց որեւէ իրաւունքի ամենայն ասիականութեամբ:

Առաջ եմ բերում մի քանի փաստեր նրա անսահման խանդութիւնից:

Պարիզ եղած ժամանակ մենք այցելում էինք մի միջակ ճաշարան: Մի երիտասարդ ֆրանսիացի բարենաճեց ուշադիր լինել ղէպի ինձ և շարունակ հարեան սեղանի մօտից նայում էր: Դուրս գալու միջոցին նա առաջին օրը ճարպիկութեամբ մեզ առաջեց և իբր թէ անփոյթ, գոնեւ ըստ արաւ իմ առջև և, գլուխ տալով, ճանապարհ տւեց: Այդ նա արաւ մի քանի օր շարունակ, այնքան, որ Միքայէլը կատաղեց և խօսքով վիրաւորեց նրան:

Ամուսնութեանս առաջին տարիները Միքայէլի պաշտօնավայրում մի ինչ-որ հարուստ կալածատէր թուրք, որի երեսն անգամ չէի տեսել, հրապուրել էր իմ արտաքինով: Մի օր Միքայէլը ռեվօլվերը վերցրեց և գնաց նրան սպանելու: Բարեբաղդարար, մարդիկ կարողացան նրան զսպել: Նա բաւականացաւ միայն թուրքին ձեռնարկել:

Մի ուրիշ անգամ, մի ուրիշ քաղաքում, ուր Միքայէլը բանկի կառավարիչ էր, մի օր տուն եմ վերադառնում և մեր սեղանատանը, սալօնում և ընդունարանում գտնում եմ ծաղիկների փնջեր:

—Այդ ո՞վ է ուղարկել,—գոռում է Միքայէլը:

—Զրգիտեմ:

—Իսկ էս գիտեմ: Դա քո ջերմ երկրպագուներից մէկն է:

—Ո՞վ է, արդեօք, իմ այդ ջերմ երկրպագուն,—հարցում եմ ես:

Դուրս է գալիս, որ զա իւր բարեկամներից

մէկն է, որին հազիւ երկու անգամ պատահել էի իւր ներկայութեամբ:

Նա չէր ուզում ըմբռնել, որ եթէ ես կամենայի կարող էի ամեն օր դաւաճանել նրան և նա ոչինչ չէր իմանալ: Նա չէր ուզում զգալ, որ ոչ միայն ամուսնութեան սուգաստի դէմ մեղանշելը այլև սոսկ խաբէութիւնը հակառակ է իմ խառնածքին:

VII

Ռուսաստան վերադառնալիս վիեննայում Միքայէլը բարենաճեց գնել ինձ համար մի վերարկու (այն ժամանակ, երբ այլևս հարկաւոր չէր) և մի ձեռք հագուստ:

Զգացի ինձ ոչ առողջ և ղէպից օգտւելով դիմեցի աւստրիական նշանաւոր բժիշկներից մէկին: Բարեբաղդարար, նա լուրջ բան չըզտաւ, բացի արեան սակաւութիւնից: Այնուամենայնիւ, դարմանել հարկաւոր էր, բայց այստեղ ևս Միքայէլի առասպելական ժլատութիւնը ցոյց տւեց իւր ահելի կերպարանքը:

Նա ասաց.

—Այստեղ բժիշկները շատ թանգ են վերցնում, դու կըբժշկուիս Պետերբուրգում:

Մեր վերադարձից միքանի ամիս անցած, Միքայէլը հրաւիրեց մի քաղաքի առևտրական բանկի կառավարիչ:

Ես ուրախ էի որ, վերջապէս, պիտի հեռու լինինք նրա եղբայրներից:

Բայց ձրիակներն ինչ փոփոխեցին այնտեղ ևս մեզ հանգիստ չըթողեց. եղբայրները շարունակ ուժբակոծում էին Միքայէլին իրանց աղբրաւի նամակներով, որ ուրիշ ոչինչ էին եթէ ոչ անվերջ մուրացկանութիւն:

Մէկն իւր որդու ուսման վարձն էր պահանջում
կամ աղջկայ համար օժիտ, միւսը խանութ էր ուղում
բաց անել և այլն և այլն: Եւ ամեն մէկը սպառնում
էր անձամբ արշաւել մեղ վրայ, եթէ իւր խնդիրը չը-
կատարէր:

Մեր բնակարանը քաղաքում բաղկացած էր երեք
անշուք սենեակներից միայն, որովհետեւ, ձմեռը տեղա-
փոխելով, աւելի մեծ և աւելի յարմար կացարան չը-
կարողացանք գտնել:

Այստեղ ևս Միքայէլն իր մշտական սովորութամբ
խորշեց հասարակութիւնից: Մենք ոչ մի տեղ չէինք
լինում, հարկաւ, ոչ ոք էլ մեղ մօտ չէր գալիս, բացի
բանկի հաշւապահ Աղեքսանդր Բիլանեանից: Դա մի
շատ համեստ և պարկեշտ երիտասարդ էր, որ ամենքի
վրայ հաճելի տպաւորութիւն էր անում իր մաքուր բա-
րոյական աշխարհայեցողութեամբ:

Միքայէլը նրան յարգում էր ու սիրում ոչ
միայն իբրեւ ընդունակ և բարեխիղճ պաշտօնեայի, այլև
իբրեւ արժանանաւոր մարդու:

Բիլանեանը ոչ տղեղ էր ոչ գեղեցիկ, ոչ շատ խե-
լօք, ոչ յիմար: Նա մէկն էր այն միջակ տիպերից,
որոնք կեանքում միշտ միջակ գեր են խաղում և որոնք
ոչ մի կնոջ չեն կարող հրապուրել:

Միքայէլը յաճախ բանկի գործերով գնում էր ու-
րիշ տեղեր: Այդ միջոցներին միակ անձը, որին վստա-
հանում էի ընդունել, դարձեալ Բիլանեանն էր:

Մի օր նա եկաւ և սովորական խօսակցութեան
ըջոցին յայտնեց, թէ մի ինչ որ եկւոր դրամատիական
խումբ երեկոյին ներկայացնելու է մի շատ հետաքրք-
րական պիես:

Պէտք է ասած, որ ես շատ էլ կուշտ չէի թափո-
նից. Միքայէլն առհասարակ չուէր սէր գէպի թատ-

րոն և գեղարեստներ, իսկ ես չէի կարող առանց նրա
որ և է տեղ գնալ:

Խնդրեցի Բիլանեանին ինձ բնկերանալ թատրոն
գնալու: Նա ուրախութեամբ համաձայնեց և որոշեալ
ժամին եկաւ ու ինձ ուղեկցեց:

Պիեսն ինձ անծանօթ էր տակաւին, թէև հեղի-
նակի մասին գաղափար ունէի: Դա Իրսէնի Նօրան էր,
ուր այնքան քնքոյշ, այնքան սքանչելի հոգեբանօրէն,
այնքան ճիշտ նկարագրւած է առօրեայ կեանքի տա-
փակութիւնից տառապող կնոջ հոգեկան աշխարհը:

Երրորդ խաղամիջոցին Փօյէյում զբօսող հա-
սարակութեան միջից յանկարծ լսեցի Միքայէլի ձայնը:

Յայտնեց, որ ճամբորդութիւնից վերադառնալով,
խոհարարից տեղեկանում է, որ ես թատրոնումն եմ
և շտապում է այնտեղ առանց հագուստը փոխելու
անգամ:

Երբ նա մօտեցաւ ինձ, ես նրա աչքերի արտա-
յայտութիւնից իսկոյն զգացի, որ զայրացած է:

Վերադարձանք առան, և այստեղ սկսեց այնպի-
սի մի տեսարան, որ ես ստիպեցի անիծել թատրոնն
էլ, պիեսն էլ, Բիլանեանին էլ, ինձ էլ:

— Դու խնչպէս համարձակեցիր առանց ինձ
թատրոն գնալ, — գոռաց Միքայէլը:

— Ես մինչև այսօր չեմ կարողանում հասկանալ,
թէ ինչ յանցանք է առանց քեզ մի տեղ գնալը:

— Յանցանք է թէ չէ, ես այդ չեմ սիրում:

— Դու շատ բան չես սիրում, միթէ ես պիտի քո
կամքի ստրուկը լինիմ մինչև իմ կեանքի վերջը: Մի-
թէ ես չըպիտի ունենամ իմ ցանկութիւնները, իմ ճա-
շկը, իմ պահանջները, վերջապէս: Ասո՛ւ, խնդրեմ,
խնչ անէ մի կին, որի ամուսինը ոչ մի տեղ
չի տանում նրան և ոչ էլ թողնում է, որ նա մենակ

տնից դուրս գայ: Չէ՞ որ ես երիտասարդ եմ, չէ՞ որ ապրելու փափաղն այնքան վառ է իմ մէջ. կամեցայ թատրոն գնալ ու գնացի:

— Օտար տղամարդի հետ:

— Միթէ՞ ուրիշ կանայք չեն գնում թատրոն իրանց ծանօթներէ հետ:

— Ուրիշ կանայք լիւր են:

— Ամաչիւր դիպլոմիցդ, Միքայէլ, չէ՞ որ նա քեզ պարտաւորեցնում է յարգել կանանց:

— Ոչ մի դիպլոմ չի կարող ինձ համոզել, որ կիներն ազատ է անելու իւր կամեցածը: Բայց բաւական է, այդ Բիլանեանի համար այսուհետեւ իմ տան դռները փակ են:

— Օո, ճանաչում եմ քեզ, ճանաչում եմ, — գոչեցի ես մինչև հոգոյս յատակը պղտորւած, — քո խանդը չափ չունէ, սահման չունէ: Դու ինձ խանդում ես ոչ միայն կենդանի մարդկանց, այլև մեռելացիների վերաբերմամբ: Յիշում ես, օրիորդ ժամանակս այն լեհացուն, երբ դու դեռ իմ փեսացուն էիր միայն: Ի՞նչ էր արել այն խեղճը: Ոչինչ: Մի շատ սովորական, շատ ընդունւած բան, հետամուտ էր եղել ինձ մի ժամանակ, երբ ազատ էի և հետամուտ էր եղել ձեռքս խնդրելու մաքուր նպատակով: Մի օր ես կարգացի նրա յանկարծահաս մահւան լուրը լրագրում և արտայայտեցի իմ վիշտը, իբրև մի զգայուն մարդ: Դու գոռացիր ինձ վրայ, դու չըկարողացար այդ վեհ ըոպէին անդամ մնալ քո մարդկային բարձրութեան վրայ:

Ասաց և կատարեց: Այդ օրից ես այլևս չըտեսայ Բիլանեանի երեսը: Եւ այսպիսով մեր տունը զրկւեց իւր միակ և վերջին այցելուից:

Այն քաղաքը, ուր մենք ապրում էինք այժմ, գտնւում էր ճահճային մի վայրում: Այնտեղ ամառն

անհնարին էր մնալ ցերեկւայ անտանելի շոքերից, դիշերւայ խոնաւութիւնից և մոծակներից:

Միքայէլը բարի եղաւ թոյլ տալու ինձ, որ գնամ հանքային ջրերը բժշկւելու:

Այնտեղ նորից դիմեցի բժիշկների օգնութեան:

Մի բժիշկ ասաց, թէ հարկաւոր է ինձ ինչ-որ օպերասիօնի ենթարկել, մի ուրիշն աւելորդ համարեց օպերասիօնը: Որովհետեւ տարիների ընթացքում իմ սեպհական կամքը Միքայէլի ձեռքում տրոսելով, լաթ էր դարձել, ուստի զրեցի իմ գլխի տիրոջ և նրա կամքը հարցրի:

Կարող ես երեւակայել, նա երեք նամականիւս և՛ ոչ մէկին պատասխանեց: Այն ժամանակ ես որոշեցի անել այն, ինչ որ իմ խելքն էր թելադրում. ես սկսեցի դարմանւել այն բժշկի մօտ, որ օպերասիօնն աւելորդ էր համարում:

Մի օր այդ մարդն ինձ ասաց.

— Դիտէք, տիկին, քառասուն տարւայ իմ փորձն ինձ համոզել է, որ կանանց հիւանդութիւնների ինչը տասներորդականը ընտանեկան այս կամ այն դժբաղդութեան արդիւնք է: Դուք զաւակներ չունիք — ահա ձեր թշւառութեան առաջին հետեանք...

Ակնարկը պարզ էր ու հասկանալի:

Այն տունը, ուր մենք բնակւում էինք, կառուցւած էր չորացրած ճահճի վրայ, ուստի սաստիկ խոնաւ էր, չընայելով, որ մենք կենում էինք երկրորդ յարկում: Ամենքը խորհուրդ էին տալիս դուրս գալ այնտեղից: Սակայն Միքայէլի ժլատութիւնն այդտեղ եւ խոչնդոտ եղաւ:

Բանն այն է, որ տունը պատկանում էր բանկին, և մենք բնակարանի համար վարձ չէինք տալիս:

Մի օր ձեռքս ընկաւ մի նամակ:

Գրողը Միքայէլի փոքր եղբօր կիներն էր և նամակն ուղղած էր Միքայէլին:

Լսիր, սիրելիս, և տես, թէ կիներն ինչ ահուելի տանջանքների է ընդունակ յանուն ընտանիքի:

«Յարգելի եղբայր».

«Ընդունեցէք մեր բոլորի կողմից սիրալիր բարեներ և նոյնը հաղորդեցէք ձեր յարգելի ամուսնուն, տիկին Մինային: Ես ձեզ երբէք չեմ գրել, ուստի, անկասկած, զարմանալու էք, ներկայ նամակս ստանալով: Սակայն մարդկային ամենամեծ համբերութիւնն անգամ չափ ունէ: Իմ համբերութեան բաժակը վաղուց է լեցւել—ահա ինչու համարձակեցի ձեզ գրել:

«Թանգագին եղբայր, ես տանջւումեմ ձեր հարազատ եղբօր ձեռքում: Տանջւումեմ գիշեր—ցերեկ, անընդհատ, անսահման: Իմ տէրը, ձեր եղբայրն ինձ անվերջ վիրաւորում է: Ինչո՞ւ—կըհարցնէք անշուշտ: Պատճառը երեակայական է, յօրինւած: Նա ասում է, թէ իբր իմ ծնողները, բացի իմ բերած օժիտից, խոստացել են նրան մի գումար ու այժմ չեն կատարում իրանց խոստումը: Երգում եմ ծնողներին անունով, որ դա սուտ է, որ նրանք երբէք ոչ մի խոստում չեն արել և եթէ արած լինէին, վաղուց կըլինէին կատարած:

«Վկայ է ձեր հանգուցեալ մօր գերեզմանը: Բայց աւաղ, ձեր մայրն էլ անգութ էր իմ վերաբերմամբ: Չէ որ նա մի անգամ ինձ տնից դուրս արաւ:

«Ամեն օր ձեր եղբայրը կրկնում է.

—Ի՞նչ, դու չըգիտե՞ս, որ փողի համար է, որ քեզ պահում ենք: Պահանջիր ծնողներիցդ, պահանջիր, և ես քեզ այլ ևս չեմ ծեծիլ:

«Եւ տասներկու տարի է շարունակում է իմ այս դժոխային կացութիւնը ու տասներկու տարի է, որ ես լռում եմ. լռում, որպէս զի ծաղրի և ատելութեան առարկայ չըդարձնեմ ձեր գերդաստանը, ձեր տոհմի անունը: Ահ, օր չի անցնում, որ շարտաւիժ: Եւ ինչո՞ւ: Միթէ ես եմ մեղաւոր, որ ձեր եղբայրը կեանքում յաջողութիւն չունէ, որ նա չի կարողանում իր բազմապատկառ ընտանիքի օրւայ պարէնը հայթայթել: Ես ի՞նչ իրաւամբ փող պահանջեմ իմ ծնողներից, քանի որ նրանք մի անգամ տւել են ինձ իմ հասանելիքը և վերջացրել: Ես ի՞նչ մեղաւոր եմ, որ ուսումնարանի վերատեսուչը ձեր եղբօր զաւակից ուսման վարձ է պահանջում, և հայրը չի կարողանում վճարել:

«Ահ, եղէք ներողամիտ, յարգելի եղբայր, նամակս գրում եմ, աղի արցունքներ թափելով:

«Խղճացէք ինձ, բարի եղէք, խնայեցէք ոչ ինձ, այլ ձեր հարազատ եղբօր զաւակին: Ուղարկեցէք նրա ուսման վարձը: Ես անկարող եմ այլ ևս տանել այս սոսկալի վիճակը: Ահա երեք տարի է, որ ես անբուժելի հիւանդ եմ շնորհիւ իմ դժոխային կեանքի:

«Օգնեցէք ինձ և՛ ձեր բարի խորհուրդներով: Ի՞նչ անեմ, ո՞ւմ դիմեմ, ի՞նչպէս ազատեմ ձեր եղբօր անվերջ հալածանքներից:

«Ես այդ հալածանքները թագցրել եմ և թագցնում եմ ոչ միայն օտարներից, այլ և մերոնցից: Թագցնում եմ յանուն ձեր գերդաստանի, որի անդամներից մէկն էլ դուք էք, յարգելի եղբայր...

«Ներողամիտ եղէք, որ ձեզ ձանձրացնում եմ: Ի՞նչ արած, ես ուրիշ յոյս չունիմ, բացի ձեր աջակցութիւնից: Խղճացէք և մի մերժեք այդ օգնութիւնը:

«Խորին յարգանքով ձեր եղբօր կին Ն... Ն...

Ահ, սիրելիս, եթէ աղջիկդ օժիտ ունէ, մի տուր

էր գալիս տնից: Թէ ուր էր գնում և ինչու—չըզիտէի: Չէի էլ հարցնում:

Արտաքին փոփոխութեան հետ նկատելի էր և՛ ներքին փոփոխութիւն: Առաջ նա կոպիտ էր, այժմ վերաբերում էր գէպի ինձ մի տեսակ արհամարհանքով ու ծաղրով:

Նա ծաղրում էր իմ արտաքինը, որով մի ժամանակ ախնաւի հրապուրւած էր, իմ խելքը, սիրտը, հոգին, որոնք իրանց հաւասարը չունէին նրա կարծիքով, քանի որ ևս օրիորդ էի և քանի որ նա հետամուտ էր ինձ:

Նա ծաղրում էր ինձ ոչ միայն երես առ երես, այլև ուրիշների ներկայութեամբ, այլև իմ բացակայութեամբ: Իւրաքանչիւր նրա խօսքից, իւրաքանչիւր ձևից ու շարժումից ես զգում էի, որ նա ինձ իրան անարժան է համարում: Այն մարդը, որ մի ժամանակ սողում էր իմ ոտների տակ, ձգտելով արժանանալ իմ ձեռքին, այժմ ամենքի մօտ պարծենում էր: Ինչո՞ւ: Իւր հարստութեամբ, զիւրքով: Օտար քաղաքում ոչ ոք չէր ճանաչում իմ ծնողներին, ոչ ոք չըզիտէր Միքայէլի անցեալը, ուստի բնական է, որ ամենքը պիտի հաւատային նրան, ինչ որ էլ ասէր: Իսկ ես, յիմարս, պատւասիրութիւնից զրդւած, ամօթխածութիւնից զրւապած, լռում էի և տանջւում:

Այժմ ես մենակ էի աւելի քան երբ և է: Մենակ, որպէս անտէր, անսատար որբ մի օտար շրջանում: Ոչ մի տեղ չէի լինում, որովհետև ոչ մի տեղ չէր բարեհաճում տանել ինձ ամուսինս և ոչ մի տեղ չունէի իրաւունք գնալու առանց նրա կամ առանց նրա հրամանի:

Կողմնակի լսում էի, որ ոմանց հարցին, թէ ինչու

հասարակութեան մէջ երևում է առանց ինձ, նա պատասխանում է.

—Որովհետև կինս ներվային հիւանդ է, չի կարող դնում հասարակութիւն տեսնել:

—Հապա ինչո՞ւ չէք բժշկել տալիս:

—Ախ, մի ասէք,—պատասխանում է ստախօսը խղճի ամենայն անդորրութեամբ,—դա մի կատարեալ թշուառութիւն է ինձ համար: Նա յամառում է, բժշկուել չի ուզում, չընայելով իմ անվերջ աղերսանքներին:

Եւ մարդիկ հաւատում էին նրան, և ես ներկայանում էի նրանց իբրև մի կին, որ թունաւորում է իւր ամուսնու, իւր պաշտպանի, հովանաւորի, իւր կերակրողի գոյութիւնը:

Մի օր Միքայէլն ինձ ծանօթացրեց իւր բարեկամ մի փաստաբանի և նրա կնոջ հետ, որ երաժշտութեան ուսուցչուհի էր:

Նրանց ազգանունն էր Տարատինօլ:

—Ի՞նչ հիանալի ամուսին ունիք,—ասաց ինձ մի օր տիկին Տարատինօլան,—նա ձեզ սիրում է անհուօր տիկին Տարատինօլան, —նա ձեզ սիրում է անհուօր նապէս: Քանի քանի անգամ նա իմ ներկայութեամբ երգել է, թէ իւր կեանքը չի խնայիլ ձեզ համար:

—Այո՞,—ասացի ես անտարբեր, լաւ հասկանալով այդ տեսակ երգումների արժէքը:

—Այո, այո, տիկին, նա պաշտում է ձեզ: Բայց, ասացէք խնդրեմ, ինչո՞ւ չէք ուզում բժշկուել ներվային հիւանդութիւնից, ինչո՞ւ չէք խնայում ձեր բարի և առաքինի ամուսնուն:

Այլ ևս չըզիմացայ անամօթ միստիֆիկացիային, այլ ևս անպատկառ կեղծիքը բորբոքեց իմ հոգին և ես նկարագրեցի Միքայէլի բնաւորութիւնն այնպէս, ինչպէս նա կար իրապէս: Նկարագրեցի նրա վերաբեր-

մուշքը դէպի ինձ: Բայց ոչ բոլորը, ոչ բոլորը, սիրելիս, վասն զի դարձեալ պատւասիրութեան զգացումը ստիպեց ինձ թագցնել շատ բաներ:

—Այդպէս է, ուրեմն, մա,—արտասանեց տիկին Տարատինօվան ինձ լսելուց յետոյ,—ահա թէ ինչ: Այո, այո, դժւար է ճանաչել տղամարդկանց նրանց արտաքին կեանքից:

Մի օր Միքայէլը ինքնաբերաբար խոստացաւ ինձ համար պատւիրել մի նոր հագուստ:

—Շնորհակալ եմ, սիրելիս,—ասացի ես հեգնօքէն,—այդ մի մեծ վեհանձնութիւն է քո կողմից: Բայց ես վախենում եմ, որ իմ ճաշակը մի փոքր թանկ արժենայ քեզ:

—Փոյթ չէ, թող թանկ արժենայ:

Մենք միասին գնացինք դերձակուհու մօտ: Ես ջոկեցի մի ընտիր կտոր: Տասն օրից յետոյ հագուստս ստացայ, նրա հետ և՛ հաշիւը: Պէտք էր վճարել մի ոչ այնքան ծանր գումար—125 ռուբլի, իմ հագուստներին սովորական միջին արժէքը:

Բայց Միքայէլը սարսափեց, երբ նայեց հաշիւին: Նա դուրս բերեց զրպանից 50 ռուբլի և, դնելով սեղանի վրայ, ասաց.

—Ես միայն այսքանը կարող եմ տալ: Մնացեալի մասին դժուար հոգա...

Եւ այսպէս, նրա առաջին և վերջին, նրա միակ նւէրն էլ եղաւ իմ փողերով:

—Տիկին,—դարձաւ ինձ մի օր մեր խոհարարուհին,—ինչո՞ւ է պարոնն այդպէս խիստ վարւում ձեզ հետ:

—Այդ ձեր գործը չէ:

—Այո, իմ գործը չէ, ի հարկէ: Բայց ես ցաւում եմ: Չէ՞ որ ես էլ կին եմ: Նա ձեզ զրկում է ամեն բա-

նից: Այս տանը ես ձեզնից աւելի իրաւունքներ ունիմ: Ոչ, տիկին, դուր էք թագցնում, դուք անբաղդ էք:

IX

Վերջին ժամանակներն ես սկսեցի այցելել օպերային թատրոնը և ակումբը: Ոչ յաճախ, այլ մերթ ընդ մերթ: Գիտէի, որ դա Միքայէլին հաճելի չէ, բայց և այնպէս այցելում էի: Ոչ մենակ, հարկաւ:

Ներսէիք մտնում թատրոն կամ ակումբ թէ չէ, Միքայէլը անմիջապէս ինձ թողնում էր մենակ և մօտենում ուրիշ կանանց:

Մի անգամ նա մօտեցաւ կարմիր մազերով մի հաստ կնոջ, որ մինչև նրա մերձենալը մեն մենակ կանգնած էր և աջ ու ձախ շանթալի հայեացքներ էր ձգում:

—Ո՞վ էր այդ կինը,—հարցրի ես մի ժամ անցած, երբ նա բարեհաճեց մօտենալ ինձ:

—Բարօնուհի Միլհաուզէնը,—պատասխանեց առանձին պարծանքով,—Պետերբուրգում ահագին կապեր ունի: Շատ հարուստ կին է:

—Բայց դժուար ինչ կապ ունիս նրա հետ:

—Ուզում եմ նրա միջոցով Մայկօպում նախա-

հոգեր վերցնել կապալով:

—Չարմանալի է,—ասացի ես հեգնօքէն,—որ ամբողջ երեկոյ այդ ահագին բազմութեան մէջ ոչ ոք չը մօտեցաւ այդ ահագին կապեր ունեցող բարօնուհուն, բացի քեզնից:

Մի շաբաթ անցած մենք դարձեալ օպերայում էինք: Այնտեղից գնացինք կլուբ ընթերելու: Հազիւ սեղան էինք նստել մեր մի ծանօթի հետ, երբ յայտնեց բարօնուհի Միլհաուզէնը:

—Մինա,—դարձաւ ինձ Միքայէլը,—ես ուզում եմ նրան էլ հրաւիրել:

Մեզ մօտ նստած պարօնը վրդովեց:
Նա ասաց.

—Եթէ այդ կնոջը հրաւիրէք, ես տիկին Մինային կը խնդրեմ, որ հեռանայ այստեղից:

—Ինչո՞ւ,—հարցրի ես:

—Զրգիտեմ բարօնունէի է, թէ կոմսունի,—պատասխանեց մեր սեղանակիցը,—գիտեմ միայն, որ ոչ մի պատուաւոր կին չի կարող մի սեղանի քով նստել մի այդպիսի արարածի հետ:

Միքայէլը շփոթեց, լռեց:

Մի ուրիշ երեկոյ դրամատիական թատրոնում յանկարծ «բարօնունէին» եկաւ և նստեց մեր կողքին:

Նա սկսեցի դողալ զայրոյթից: Հէնց որ գործողութիւնը վերջացաւ, ես Միքայէլին խնդրեցի տեղներս փոխել կամ գնալ տուն:

Նա չը կամեցաւ: Նա, շրթունքներս յուզմունքիցս կոծոտելով, զսպեցի ինձ մինչև հերկայացման վերջը:

«Բարօնունէին» նայում էր ինձ զրգոյիչ հայեացքով: Կարծես, պատրաստ էր որևէ վիրաւորանք հասցնելու:

Բայց ես նրան յառաջեցի:

—Զէ՛ր կարող աւելի վայելուչ սիրունիք ընտրել քեզ համար,—ասացի ես Միքայէլին այնչափ բարձր, որչափ հարկաւոր էր որպէսզի «բարօնունէին» լսէ:

—Լո՛ւր,—գոչեց նա,—դու չունիս իրաւունք վիրաւորելու մի պատուաւոր կնոջ:

—Լիրը է քո այդ պատուաւորը, լիրը,—արտասանեցի ես միանգամայն կորցնելով ինքն զինքս:

Միքայէլը կարմրեց, կապտեց, ոտքի կանգնեց:

—Նա քեզ հետ տանը կը խօսեմ,—ասաց նա խեղդած ձայնով և դուրս գնաց:

Նա մնացի մենակ: Դառը հեկեկանքը սեղմեց կողորդս:

—Հօրաքոյր, մի տխրէք, ոչինչ, գնանք,—լսեցի իմ գլխի վրայ մի անուշ ձայն:

Նայեցի յետ: Նղբօրս որդին էր. տանութ տաբեկան մի հեզ, պարկեշտ պատանի, որին սիրում էի իմ կեանքից աւելի: Նա կամեցաւ ինչ-որ ասել, մխիթարել, բայց պատանեկան անզուսպ զգացումները չը թողին, և ես նրա աչքերի մէջ նշմարեցի արցունք:

Այդ ժամանակ միայն «բարօնունէին» վերկացաւ և հեռացաւ:

Դալով տուն, ես իմ ննջարանը գտայ տակն ու վրայ արած: Միքայէլը մեր անկողնակալները հեռացրել էր միմեանցից և իմ բարձերն ու վերմակները մի անկիւն շարտել:

Տեսնելով ինձ, նա կատաղի գազանի պէս յարձակեց վրէս: Նւ ապտակեց...

—Յաւում եմ,—գոռաց նա,—որ այս ապտակը թատրոնում չը տեցի քեզ, ամբողջ հասարակութեան առաջ:

—Դու ինձ աւելի սուր ապտակ տեցիր այնտեղ: Դու ոչ միայն քո ամուսնաւ, այլև քո իսկ պատիւը չը խնայեցիր, մի պոռնիկ կնոջ նստեցնելով ինձ հետ կողք կողքի: Ահ, անասնական կրքերը այնքան են կուրացրել քեզ, որ այլ ես ոչ մի սրբութիւն չի մնացել քեզ համար: Դու ոչինչ չես տեսնում, ոչինչ չես լսում և ոչ իսկ քո խղճի ձայնը: Ահա թէ ում մօտ ես լսում եմ քեզ համար: Դու ոչինչ չես տեսնում գիշերները մինչև լոյս և ցերեկները մինչև դու կորչում գիշերները մինչև լոյս և ցերեկները մինչև քեզ: Ահա թէ ում համար ես տանում այդ նւեր-երեկոյ: Ահա թէ ում համար ես տանում այդ նւերները: Նա չը կարողացայ յաղթել քո առասպելական

ժլատութիւնը: Այդ պոռնիկը կարողացաւ: Այո, այո, դու հերքել չես կարող, քո փողերով են գնւած նրա շքեղ հագուստները, նրա ակնէղէնները, նրա թանգագին գլխարկները ու կօշիկները: Ամբողջ քաղաքն է կօսում այդ մասին: Եւ ամենքը ծաղրում են քեզ, ամենքը զգում, ամենքը խոյս են տալիս քեզինից ինչպէս բարոյական ժանտախտից: Ախտամոլ, ահա թէ ինչու չէիր ուզում ինձ հետ պատւաւոր ընտանիքներ այցելել: Նայիր հայելուն: Միթէ չե՞ս ամաչում քո ճեմակ մագերից, քո կորացած մէջքից, քո դէմքի կնճիւղներից: Վերջին փողոցային պատանին թոյլ չէր տալ իրան այն, ինչ որ դու թոյլ տեցիր քեզ այս երեկոյ: Ահ, ձգել մի ազնիւ կնոջ պատւասիրութիւնը մի պոռնիկի կօշիկների տակ, Աստուած իմ, կարճ է լինել աւելի մեծ անկում: Գնա, հեռացիր աչքիցս, դնա քո սիրունու մօտ, վայելիր նրա վաճառքի գուրս բերւած փաղաքշանքները, վայելիր ամենայն ազատութեամբ, ամենայն իրաւամբ, վասն զի նա է քո ընկերը և ոչ ես, նա է քեզ արժանի և ոչ ես: Ահ, բաւական է որքան շահագործեցիր ինձ անսամարար: Է՛լ ինչ ես ուզում ինձնից, է՛լ ինչ կարող եմ տալ քեզ: Այլ ևս ոչինչ չըմնաց իմ մէջ, ոչինչ: Գնա, հեռացիր, թող ինձ մենակ, անտէր, անպաշտպան, ես քո դատն Աստծուն եմ թողնում...:

Երեկոյ է: Մենք թատրոնի դռների մօտ ենք: Միքայէլը մօտեցել է կասսային տոմսակ գներու: Ես հեռում կանգնած սպասում եմ նրան: Սանդուխտների վրայ կանգնած է մի նիհար, շիկահեր կին ոսկորոտ դէմքով, փոքրիկ, խորն ընկած աչքերով:

Երբորդական բալերինաներից մէկն է, գեղաբևտի տականքը, որ միշտ պղտոր է:

Մի սպայ անցնում է նրա մօտով և անփոյթ ձեռով շարժում է հետեւալ հարցը.

— Որսի՞ էք սպասում:

Բալերինան բարկացած երեսը մի կողմն է դարձնում: Վերջապէս, Միքայէլը գնում է տոմսակները, մօտենում է և, ըստ իւր ասիական սովորութեան, ինձ յետ է թողնում և առաջ վազում: Բայց, նկատելով բալերինային, յանկարծ կանգ է առնում, թողնում է, որ ես առաջ գնամ իբր թէ քաղաքավարութիւնից դրզւած:

Բարձրանալով սանդխտով, ես յետ եմ նայում և ինչ եմ տեսնում: Կոպիտ ասիացին թեքւել է և համբուրում է բալերինայի ձեռը: Այն կնոջ, որ «որսի էք սպասում»:

Ես գնում էի ամեն տեղ, ուր ինձ բարեհաճում էր տանել Միքայէլը: Գնում էի, որովհետեւ զգում էի հասարակութիւն տեսնելու անզսպելի կարիք:

Տեղական ակմբում շաբաթը մի անգամ գլիմակահանդէսներ էին լինում: Նրանց սովորական յաճախորդներն էին աղախիներ, խոհարար ու խոհարարուհիներ, սպասաւոր ու դայեակներ, կարանող ու լուացք անող կանայք:

Պարում էին, թռչկոտում, բարձրաձայն խօսում, տափակ և շատ անգամ ցինիկ դարձախօսութիւններ անում: Վերջը կանայք, մի մի «կավալերի» թիւ մտած, քաշում, տանում էին նրանց սեղանատուն:

«Կավալերներն» իրանց «դամաներին» սովորաբար հիւրասիրում էին... խորովածով:

Մի օր ես հետաքրքրեցի տեսնել այդ գլիմակահանդէսներից մէկը, հարկաւ, ամուսնուս սիրած մթնոլորտին ծանօթանալու նպատակով: Միքայէլը տաբալ և, կարծում եմ, չափազանց զղջաց:

Բանն այն է, որ այդ երեկոյ խեղճ մարդն իմ

ներկայութեամբ իւր սքանչելի բալերինայից ստացաւ բարոյական հարւած: Բալերինան նստած էր սեղանաւ տանը մի երիտասարդի հետ:

Ընթրում էին և զւարթ զւարթ խօսում: Միքայէլը մի անգամ բարեկեց նրան զլիւով, պատասխան չը ստացաւ, երկրորդ անգամ բարեկեց, պատասխան չը ստացաւ, դարձեալ բարեկեց, նոյն անաշուղտութիւնը: Զայրոյթից սկսեց շանթալից հայեացքներ ձգել իւր Դուլցինէայի վրայ—դարձեալ նոյնը:

—Օօ, բարեկամս,—ասացի ես կէս դառնութեամբ և կէս կատակով,—ծերացել ես, շատ ես ծերացել, այլ ևս կանայք քեզ վրայ ուշադրութիւն չեն դարձնում:

Այգիններում, թատրոններում, ակումբներում նա շարունակ համբուրում էր սրա ու նրա ձեռք: Երբ հարցնում էի ովքեր են այդ կանայք, դուրս էր գալիս, որ մէկը նշանաւոր ֆաբրիկանտի աղջիկ է, միւսը ժենեւբալի թոռը, մի երրորդը մինիստրի քրոջ դուստր, չորրորդը իշխանուհի, հինգերորդը կոմսուհի և այլն և այլն, բոլորն էլ մեծամեծ գերդաստանների զաւակներ:

Եւ Միքայէլի այդ ակնյայտ սուտն էր, որ ինձ ամեն բանից աւելի զայրացնում էր:

Ծանօթներս ինձ կարեկցում էին, և այս ինձ վիրաւորում էր խորապէս: Շատերն էլ ինձ կշտամբում էին, որ Միքայէլի այդ բոլոր հրապարակային վիրաւորանքները տանում եմ հեղութեամբ:

Ոչ ոք չը գիտէր, թէ ինչ սոսկալի դրամա է կատարւում իմ մէջ, որովհետեւ ես ոչ ոքի չէի պատմում իմ կրածները:

Մի օր ես դարձայ Միքայէլին.

—Լսիր, դու ինձ մի անգամ վարակել ես քո ատով, բժշկւել եմ և լիովին առողջացել: Բայց ես մտադիր չեմ երկրորդ անգամ վարակւելու:

—Լուիր,—գոչեց նա, ոտը ուժգին յատակին զարկելով,—ես ապականւած կանանց հետ չեմ կապւում: Այն կանայք, որոնց ես ճանաչում եմ, ամբողջ զլիւով բարձր են քեզնից:

—Դա ինձ բնաւ չի վիրաւորում, որովհետեւ քո կարծիքն ես արհամարհում եմ հոգոյս ամբողջ թափով: Բայց կը փափագէի իմանալ, ինչ կասէիր, եթէ ես անէի գէթ մի հարիւրերորդականը քո արածների: Չէ՞ որ ես քեզանից աւելի երիտասարդ եմ և աւելի առողջ:

—Արա դու էլ նոյնը, ինչ որ ես եմ անում: Ես քեզ չեմ արգելում:

—Ահ, ուրախութեամբ կանէի, եթէ կարողանայի: Այն ժամանակ գուցէ դու ոտներիս տակ սողայիր, և ես քեզ թոյլ չը տայի իմ կօշիկի ծայրն անգամ համբուրելու: Բայց, դժբաղդաբար, անբնդունակ եմ անելու: Ցաւում եմ, բիւր անգամ ցաւում, որ այսպէս եմ ծնւել, որ բնութիւնը իմ կրծքի տակ գրել է մի զգայուն սիրտ և արթուն խիղճ: Շատ լաւ, թող այդպէս լինի, շարունակիր քո զեղխութիւնները, ընդարձակիր քո անառակութիւնների ասպարէզը, բայց ինչ որ անում ես, գոնէ գաղտնի արա, ինչպէս ուրիշներն են անում: Խնայիր ինձ, մի ոտնատակ արա իմ ինքնասիրութիւնը հրապարակօրէն, բարեկամներիս և թշնամիներիս աչքերի առջև:

—Ամեն ոք ինքն է պատասխանատու իւր մասին: Ոչ մի մարդ չունի իրաւունք իմ անհատական կեանքի մէջ խառնւելու:

X

Մի բան ևս նկատում էի այդ միջոցներին՝ այն է, որ Միքայէլը գէպի տիկին Տարատինօվան ևս ան-

տարբեր չէ: Նա շարունակ տեղի ու անտեղի յիշում էր. նրա անունը մի առանձին սիրով, նոյն իսկ ոգևորութեամբ: «Եկատերինա Պավլովնան խելօք կին է, կըրթւած է, ճաշակով է, եկատերինա Պավլովնան այս ասաց, այն ասաց և այլն և այլն և այլն:

Եւ որքան նա յափշտակուում էր իւր եկատերինա Պավլովնայով, այնքան ակելի այդ կինը յարգանքով և ուշադիր էր վերաբերւում ինձ:

Մանեօվը պարզ էր, և ես շատ անփորձ պէտք է լինէի, որպէս զի խաբէի: Վերջապէս, ինքը Միքայէլը շատ էլ չէր աշխատում թաղցնել իւր զգացումները դէպի այդ կինը: Երեկոյթներում ու հանդէսներում նա շարունակ նրա ետևից էր ընկած: Յաճախ ինձ թողնում էր մենակ և նրա հետ անհետսնում: Ընթրիքների միջոցին սեղանի քով միշտ նրա մօտ էր նստում և կատարում էր նրա բոլոր հաճոյքները:

Պատահում էր, որ տիկին Տարատինօվան հրաժարւում էր ընթերկուց: Այդպիսի երեկոներին մենք տուն էինք վերադառնում քաղցած:

Երբ մեզ ճաշի կամ երեկոյթի էին հրաւիրում մի տեղ, միշտ Միքայէլը որ և է պատրուակ էր դնում ինձ հետ կուեկու որպէս զի ես չըզնամ, որպէս զի ինքն ազատ վայելէ իւր սիրունու ընկերութիւնը:

Տանտիկինների հարցին, թէ ինչու ես նրա հետ չեմ, նա մի պատասխան ունէր.

—Ախ, տիկին, ամուսինս ներվային հիւանդ է, խոյս է տալիս հասարակութիւնից:

Զգբիտեմ կային նրա խօսքին հաւատացողներ թէ, բայց համոզւած եմ, որ ով ծանօթ էր իմ կենսախինդ բնավորութեանը, անշուշտ ծաղրում էր նրան իւր հոգու խորքում:

—Ենթադրենք, թէ դու չես ստում,—ասացի ես

մի օր,—որ ես իրօք ներվային եմ, բայց միթէ այդպէս եմ վարւում ներվային կնոջ հետ:

Այս ասելիս ես դաշնամուր էի նւագում: Միքայէլը մօտեցաւ և դաշնամուրի կափարիչը ձգեց, ասելով.

—Դադարիր, դու գլուխս ցաւեցնում ես:

Տեսնում ես, ես չունէի իրաւունք երաժշտութեամբ անգամ զբաղւելու իմ տանը և ինձ համար:

Եւ ամեն անգամ երբ ինձ տեսնում էր նւագելիս դաշնամուրը փակում էր և բանալին հետը տանում:

Նոր տարին նա հանդիպեց կլուբում: Ես խնդրեցի, որ ինձ էլ տանէ հետը, մերժեց, ասելով.

—Այստեղ ընդունւած չէ, որ կանայք կլուբում հանդիպեն նոր տարին:

—Գիտեմ,—գիտեցի ես,—միայն քո կնոջ համար չէ ընդունւած այդ: Լաւ, գնա և վայելիր կեանքը ուրիշների հետ:

Եւ մնացի տանը մենակ, տխուր: Վերադարձաւ նա այնտեղից լուսաբացին... հարբած: Հազիւ կամեցայ մի քանի կծու խօսքեր ասել, յարձակեց վրէս և... ինձ ծեծեց:

Այլ ևս նրա ձեռքը սովորել էր ինձ վրայ բարձրանալու:

Այդ օրերին ձեռքս ընկաւ հրէայ վարժուհու մի նոր նամակը փոստից:

—Քո Ռաիսան տխրում է առանց քեզ,—ասացի ես, նամակը կարդալուց յետոյ, շարտելով սեղանի վրայ:

—Ուրեմն դու դարձեալ բաց ես անում իմ համակները ու կարդում:

—Այո, և միշտ կարդալու եմ:

Հրէուհին գրում էր. «Բարեւ Միքայէլ: Ես ձեզ սպասում էի տօներին: Զեկաք: Յաւում եմ: Անդրէթ ճակատագիր, ինչո՞ւ մեզ չի վիճակւած միևնոյն քա-
5

դաքում ասլրել: Եթէ ձեզ հետաքրքրում է իմ կեանքը, ահա նա երկու խօսքով: Այժմ ես դասեր ունիմ տեղ-ւոյս Առևտրական դպրոցի վերատեսչի շնորհով և վաս-տակում եմ ամսական 40 ռուբլի: Քիչ է, բայց ես գոհ եմ: Գոհ եմ, որովհետև բոլորովին առողջացել եմ: Ժամանակս տխուր չի անցնում: Ունիմ մի քանի ծա-նօթ ընտանիքներ, որոնք ուրախ են ինձ ընդունելու: Թատրոն այցելում եմ երբեմն միայն: Զարմանալի է, չէ՞, ձեր Ռախսայի կողմից: Ինձ հետամուտ են մի քա-նի երիտասարդ պարոններ, բայց ես ոչ ոքի վրայ ուշադրութիւն չեմ դարձնում, որովհետև ոչ ոք ինձ չի հետաքրքրում: Ես յիշում եմ ձեզ և միայն ձեզ: Նախանձում եմ երբ փողոցներում հանդիպում եմ փո-խադարձ սիրով կապւած զոյգերի: Ես ինքս ամաչում եմ իմ զգայումից: Միթէ ձեր Ռախսան երիտասար-դացաւ: Անցեալ օրն ինձ մօտ էր ուսուցիչ Պիկուլինը: Միասին յիշեցինք ձեզ, ձեր գործունէութիւնը: Բայց բաւական է: Քիչ եմ գրում այս անգամ, որպէս զի դուք շատ գրէք և որպէս զի յետոյ ես էլ աւելի գրեմ: «Սպասում եմ անհամբեր ձեր նամակին:

Զէր Ռափաա

—Լիացա՞ր, — գոչեցի ես, երբ Միքայելը հրէուհու համակը լուռ կարդաց և վերջացրեց: Դէհ, ահա քեզ թուղթ ու գրիչ: Դրիր, որքան կամենաս, մի տանջիր խեղճ հրէուհուդ, մի տանջիր, խեղճ է:

—Լոկիր, բաւական է: Ես այդ հրէշունով բնաւ չեմ հետաքրքրւում: Ես նրա նամակին անգամ չեմ պատասխանիր:

Ներկա, նա ստեց, հարկաւ, պատասխանեց: Եւ շատ չանցած՝ ձեռքս ընկաւ հրէւհու երկրորդ նամակը: Սիրելիս, դու կարող ես չըկարդալ այդ նամակը կամ կարդալ ու ձանձրանալ, բայց ես նրան առաջ

պիտի բերեմ ամբողջովին, վասն զի դա ինձ մի առանձին հոգեկան հաճոյք է պատճառում:

Uzum Uzum:

«Բարև, Միքայել:

«Ստանալով ձեր նամակը, ես մտածեցի, իրկար մտածեցի ձեր մասին: Ես յիշեցի ձեր եռանդուն գործունէութիւնը երբ քաղաքագլուխ էիք: Զարմանում եմ, թ'նչպէս միեւնոյն անձի մէջ կարող են կից առ կից ապրել երկու իրարու հակառակ յատկութիւններ: Ես միշտ ձեզ երևակայել եմ երկաթեայ կամքի տէր մի մարդ, որին ոչ միայն առանձին անհատներ, այլև ամբողջ մի հասարակութիւն, ամբողջ մի քաղաք չըկարողացաւ յաղթել, որից ամենքը վախենում էին և որին, միեւնոյն ժամանակ, յարգում էին: Մի մարդ իր արտաքոյ կարգի խելքով ամենքից բարձր, ամենքից զօրեղ և ոչ մի խոչնդոտի առջև կանգ չառնող: Եւ ահա այդպիսի մի մարդ կախած է մի կնոջից և այնպէս, որ չի կարող ինքն իրան իշխել, չի կարող ունենալ սեպհական ցանկութիւններ և, որ գլխաւորն է, կախած է մի կնոջից, որ շատ սահմանափակ խելքի տէր է:

«Այո, ի՞նչպէս են այս երկու հակասութիւնները ապրում մի մարդու մէջ: Զէ՞ որ նրանք կարող են հաշտուել միայն այն ժամանակ, երբ կայ զօրեղ փոխադարձ սէր: Գուցէ այդ տարօրինակ երևոյթը բացառել անախորժութիւններից խոյս տալու ցանկութեամբ: Բայց, հաւատացէք ինձ, կոչնչացնէք մի պատճառ, կըզայ մի ուրիշը և անվերջ: Զէ՞ որ ես ինքս եղել եմ միևնոյն վիճակում երբ ապրում էի ամուսնուս հետ: Թէ՛ դուք ձեր ամուսնութեան օրից սկսած, ոչ մի տօն չէք անցկացրել առանց անախորժութիւնների —այդ ինձ համար այնքան հասկանալի է, որքան ե-

րևակայել չէք կարող, վասն զի նոյնն էի և ես: Մերթ մարդուս վատ տրամադրութիւնն էր խանգարում, մերթ նա չէր կամենում զնալ այնտեղ, ուր ես էլ կամենում զնալ, մերթ նրան թւում էր, որ ես մէկի հետ խօսում եմ չափազանց շատ, իսկ միւսի հետ, ընդհակառակը, չափազանց քիչ: Մերթ այս, մերթ ալն և այսպէս անվերջ: Սակայն երբ այդ բոլորն ինձ ձանձրացնում էր, ես այլ ևս ուշադրութիւն չէի դարձնում և վարւում էի այնպէս, ինչպէս ես էի կամենում: Այո, անախորժութիւններ լինում էին, բայց ես իմ ցանկացածն էի անում:

«Դուք ասում էք, որ ես անցեալս չըլիշեմ, դուք ենթադրում էք, որ ես ցաւում եմ իմ դժոխային շղթաների մասին, կարօտում եմ իմ ամուսնական փառաքշանքներին: Օո, ոչ, հազար անգամ ոչ, ես միայն այժմ եմ ապրում, միայն այժմ եմ զգում ինձ մարդ, որովհետեւ միայն այժմ եմ ես իմ «եսի» տէրը, անկախ, ինքնազուլիս: Ես միայն ցաւում եմ առհասարակ իմ խորտակեալ կեանքի մասին, ցաւում եմ, որ մի փոքր ուշ փշրեցի իմ շղթաները, որ ես երկար ժամանակ խղճացի մի մարդու, որ քնաւ ինձ չէր խղճում: Ճշմարիտ է, ես այժմ մենակ եմ, բայց միթէ ես մենակ չէի երբ նրա հետ էի և միթէ այն ժամանակ իմ մենութիւնը աւելի թեթեւ էր: Օո, ոչ:

«Տօներն ես անցկացրի ոչ ուրախ, ոչ տխուր: Գրեթէ ամեն օր լինում եմ կամ ծանօթներիս մօտ կամ թատրոններում ու երեկոյթներում: Նոր տարին հանգիպեցի և՛ ծանօթ ընտանիքում, ուր մնացի մինչև առաւօտեան 4 ժամը: Յետոյ օթօմբիլներով խմբովին գնացինք զբօսնելու: Բայց այդ գիշեր ես տխուր էի առանձնապէս:

«Նոր տարի օրը ես ստացայ ծաղիկներ և շատե-

բը եկան ինձ շնորհաւորելու: Առհասարակ ես շատերի հետամտութեան առարկան եմ, սակայն ես գիտեմ տղամարդկանց արժէքը: Զ^Ե որ այլ ես դժւար է ինձ հրապուրել գեղեցիկ ընչացքներով և հաճոյախօսութիւններով: Մի անհատ ինձ առաջարկեց խաղաղ ընտանեկան երջանկութիւն: (Յիշում էք Լ. Անդրէեւի պիեսը «Մեր կեանքի օրերը»): Մերժեցի:

«Մի ժամանակ ես էլ սիրում էի այն քաղաքը, ուր ապրում էք դուք: Բայց ոչ մի քաղաքի վարը ու բարքերը այնքան ապականւած չեն, որքան այդ քաղաքի: Իսկ կանա՞ք...

«Դուք կարծում էք, որ մենք մինչև ամառ չենք տեսնուիլ, իսկ ես զգում եմ, որ եթէ մենք կամենանք, կարող ենք տեսնուել... բարեկենդանին: Յամենայն դեպս, ես երկու օր ազատ եմ լինելու: Եթէ դուք բուրդով չէք կարող դալ, այդ դեպքում ես կըզամ, եթէ, հարկաւ, ձեզ համար այդ անյարմար չի լինի: Բայց թողնենք առ այժմ, ով դիտէ մինչև այդ ժամանակ ինչեր կըկատարւին:

«Ներկայումս ես վաստակում եմ ամսական 90 բուլբլի, որ ինձ բաւական է: Գոհ եք, արդեօք, ինձնով: Ասացէք բացարձակ, շատ են ձեզ ձանձրացրել իմ նամակները: Եթէ այո, այլ ես չեմ գրիլ: Դուք ինձ խորհուրդ էք տալիս վերցնել կեանքից ինչ-որ կարիւրի է վերցնել, բայց դուք ինքներդ, կարծեմ, վատ էք հետեւում ձեր խորհրդին: Առ հասարակ շնորհակալ եմ ձեր խորհուրդների համար: Ձե՞ որ ես ձեզ համարում եմ իմ անկեղծ բարեկամը: Եւ կարծեմ չեմ սխալւում: Առողջ եղէք...»

Նամական անասորագիր էր, բայց միթէ պիտի ստորագրուէ՞ր, որ հեղինակին ճանաչէի:

Կարդացի նրան ծայրէ իծայր և զգաւնքով շը-

պրտեցի Միքայէլի երեսին: Նա ոտքի թռաւ բորբոք-
ւած, աչքերը վառւած, բռունցքները սեղմած: Բայց
այլ ևս երկիւղ չունէի նրանից:

—Ահ, երկչոտ,—գոչեցի ես, աղատութիւն տալով
իմ սրտի մէջ տարիներ ընթացքում կուտակւած թոյ-
նին,—երկչոտ, միթէ չես կարող քո անթիւ հոմանի-
ւերից գէթ մէկի մօտ լինել անկեղծ: Ինչո՞ւ չես զը-
րում, որ բիւր անգամ խնդրել եմ քեզ աղատել ինձ և
քեզ, չը թունաւորել քո երջանիկ կեանքը, ինձ հետ
մի յարկի տակ ապրելով: Ինչո՞ւ չես զրում, որ քո
բռնակալ բնոյթը կարիք ունէ մի ստրկուհու, որի զը-
լին թափես քո հոգու մաղձը այն ժամերին, երբ քո
հոմանիւնները իրանց տան դռներն են ցոյց տալիս քեզ,
երբ նրանք քո ճերմակ մազերը ներկում են թուքով և
հայհոյանքներով: Այո, քո հրէուհին ունէ իրաւունք
ինձ յիմար անւանելու: Միթէ եթէ յիմար չը լինէի,
կը հաւատայի քո ջերմ երդումներին, քո սիրային կը-
րակոտ խոստովանութեանը: Միթէ եթէ յիմար չը լի-
նէի, չէի տեսնել քո սև հոգին սև մորթութեւ տակ: Մի-
թէ եթէ չը լինէի յիմար, իդէալիստի և գաղափարա-
կանի դիմակի տակ չէի նկատիլ մի ողորմելի քաղցած
գայլ, որ իւր ճանկերը ծածկել էր բամբակով որպէս
գի կարողանայ ինձ մերձենալ: Միթէ եթէ յիմար չը
լինէի, չէի զգալ, որ բորենին լալկան է երբ սոված է
և դաժան, երբ արդէն կշտացել է: Ոհ, վախկոտ, քո
ամբողջ ոյժը քո բիրդ բռունցքների մէջ է, որոնց
այնպէս սեղմել ես և որոնք պատրաստ են մի անգամ
ևս իրանց զօրութիւնը փորձելու եմ քնքոյշ մարմնի
վրայ, իսկ իմ ոյժը իմ հեղութեան, իմ խոնարհու-
թեան, պարկեշտութեան, իմ ամօթի և պատւասիրու-
թեան մէջ է: Շարունակիր, շարունակիր քո ստերը,
կեղտերը, քո անառակութիւնները: Ես տասն և ութ

տարի համբերել եմ և դեռ ոյժ ունիմ էլի համբերելու,
որովհետեւ հէնց այս անգամը համբերութեան մէջ եմ զգում
սփոփանք, նոյնիսկ հոգեկան հաճոյք, նման այն հա-
ճոյքին, որ զգում էին միջնադարեան քրիստոնեանե-
րը իրանց խղճի համար ինկվիզիցիայի ենթարկելիս:

—Նայիր քեզ հայելու մէջ. մազերդ ճերմակել են,
գազաթդ լերկացել է հնդկական ընկոյզի պէս, ուսերդ,
ցած են իջել անառակ կեանքի ծանրութեան տակ,
երեսդ թորշոմել է աշնանային տերևի պէս, նրա կըն-
ճիւնները չորացել են, կոպերդ ուռել են, բիրբերդ կար-
մըրել անքուն գիշերներից: Ի՞նչ մարմնաւոր աղաւա-
ղում հոգեկան և բարոյական քայքայման հետ: Ի՞նչ
այլանդակութիւն: Նայիր և համեմատիր ինձ քեզ հետ:
Տասն և ութ տարւայ քո անողոք հալածանքներն ինձ
այնքան չեն մաշել, որքան մաշել են քեզ քո գլարձու-
թիւններն այս կարճ միջոցում: Միթէ չը գիտես, որ
բաւական է, որ ես ցանկանամ և տանեալ երիտա-
սարդներ կը սողան իմ ոտների տակ և կենթարկեմ
քեզ անհուն տանջանքների: Այո, ես յիմար եմ, իսկ
դու խելօք, ես անզօր եմ, իսկ դու զօրաւոր: Բայց ես
բարոյական եմ, դու անբարոյական, ես անարատ եմ,
դու բաղմարատ: Եւ ես ուզում եմ մնալ այն, ինչ որ
կամ և եղել եմ և, ապրելով քեզ հետ, զգում եմ քեզ-
նից...

XI

Իմ մէջ մի չար միտք ծագեց. քանի որ ես, ա-
ռողջ լինելով, հասարակութեան մէջ վայելում եմ ներ-
վային կնոջ հոչակ Միքայէլի շնորհով, հապա ինչո՞ւ
ցոյց չը տամ այդ մարդուն, թէ ինչ ասել է ներվա-
յին կին:

Եւ վճռեցի ցոյց տալ:

Նա արտագրեցի հրէայ վարժուհու վերջին նա-
մակն և ուղարկեցի Ռ... քաղաքի առևտրական դըպ-
րոցի վերատեսչին, որի միջոցով նա դասեր էր գտել:
Նա խնդրեցի վերատեսչին, որ այդ նամակը հասցնէ
հրէուհուն, աւելացնելով, որ ինքս չը գիտեմ նրա հաս-
ցէն, թէև շատ լաւ գիտէի: Միևնոյն ժամանակ, մի
ուրիշ նամակ ուղարկեցի մի ուսուցչի, որի հետ հրէու-
հին լաւ ծանօթ էր, և խնդրեցի նրան յայտնել իւր
բարեկամուհուն, որ վերատեսչի մօտ նամակ ունէ: Այս

—Պարոն, ձեր ամուսինը սաստիկ ներկային իր
 ւանդութիւն ունէ: Նրա համար անպայման հանգըս-

տութիւնն անհրաժեշտութիւն է: Դուք պէտք է շատ լաւ վարւէք նրա հետ:

Միքայէլն ամօթից կարմրեց, ոչինչ չասաց:

Երբ փողոց ելանք, նա փորձեց ինձ նախատել. բայց ես ասացի թէ աշխարհի մի ճիշդ կարծակեմ, որ անցորդներն անմիջապէս կանգ կառնեն և մեզ կը շրջապատեն: Ես, իհարկէ, այդ չարի, բայց Միքայէլը վախեցաւ և լռեց:

Ճանապարհին ես պահանջեցի, որ նա ինձ համար ծաղիկներ գնէ, ապա թէ ոչ կուշաթափւեմ և կըրնկնեմ մայթի վրայ:

Նա վախեցաւ և խոստացաւ գնել: Ես նրան մի ամբողջ ժամ չարչարեցի մինչև որ գտայ ամենաընտիր խանութը ծաղիկների:

Մտանք ներս, ես հրամայեցի կազմել մի շատ մեծ փունջ ամենաթանգագին ծաղիկներից: Միքայէլը գոռնատեց, բայց նայեց աչքերիս, վախեցաւ, լռեց և վճարեց արժէքը...

Դուրս եկանք փողոց թէ չէ, ես սկսեցի ծաղիկները մէկիկ մէկիկ պոկել փնջից և դէն ձգել: Տուն հասնելիս ձեռքումս մնաց միայն մէկը:

— Ինչո՞ւ փչացրիր այդ թանգագին փունջը:

— Քէֆս աշխատեմ ուզեց:

— Բայց դա խելագարութիւն է:

— Ոչ, սիրելիս, ներվաշնութիւն է:

Եւ այսպէս, ես նրան տանջում էի և հաճոյք զգում:

Այժմ նա ինձ հետ չէր համարձակւում կոպիտ լարել:

Սակայն, Պետերբուրգից վերադառնալով, ես պատահամբ մի օր իմացայ մի սոսկալի բան: Ինձ ասա-

ցին, որ Միքայէլն աշխատում է ինձ հոգեկան հիւանդների բուժարան ուղարկել:

Ես սթափւեցի և վճռեցի պաշտպանել: Զգացի, որ հիւանդանոցն ինձ համար գերեզման է դառնալու:

Ինձ փրկեց մի դժբաղդ դէպք—հիւանդութիւնը մեծ եղբորս որդու, որ նոր էր աւարտել գիմնադիօնը: Բժիշկների խորհրդով ես նրան տարայ Զւիցերիա: Միքայէլն ուղեկցեց մեզ:

Եւրոպայում կրկնեց նոյնը, ինչ որ մեր առաջին ճամբորդութեան միջոցին: Ես առողջացել էի, իսկ Միքայէլն աւելի կոպտացել, աւելի ժլատացել, աւելի անառակացել:

Բժիշկներն եղբորս որդու վիճակը գտան վտանգաւոր և խորհուրդ տւեցին թողնել հիւանդին Զւիցերիայում:

Ես նրան տեղաւորեցի սանատորիայում և վերագարձանք:

Ճանապարհին, չեմ յիշում որ երկրում մեր կուպէն մօտն երկու երիտասարդ օրիորդներ իրանց եղբոր հետ: Միքայէլը նստած էր իմ դէմ ու դէմ: Քաղաքավարութիւնը պահանջում էր, որ նա ամբողջ նստարանը զիջէ նորեկներին և ինքը նստէ իմ մօտ: Բայց նա բարւոք համարեց նեղել օրիորդների մօտ և իրանց էլ նեղել: Երբ ես այդ մասին նրան նկատողութիւն արի, նա ամենայն ցինիզմով ասաց.

— Այստեղ աւելի հաճելի է ինձ համար:

Բանն այնտեղ հասաւ, որ օրիորդները կանչեցին կօնդուկտօրին և խնդրեցին իրանց ուրիշ տեղ տալ և դուրս եկան մեր կուպէից, մի արհամարհական հայեացք ձգելով Միքայէլի վրայ: Մի հայեացք, որ նետի պէս վիրաւորեց իմ ինքնասիրութիւնը:

Վերջապէս, հասանք Միքայէլի պաշտօնավայր

քաղաքը: Այդտեղ, հարկաւ, վերականգնեցին մեր նախկին յարաբերութիւնները:

Պատմեմ մի դիպեալ, որ, կարծեմ, կարող է նոր լոյս սփռել Միքայէլի բարոյական նկարի վրայ:

Հիւսիսից եկել էր մի երիտասարդ, որ խոշոր մասն ունէր այն բանկում, որի տեղական բաժնի կառավարիչն էր իմ պատուարժան ամուսինը:

Մի օր Միքայէլը նրան հրաւիրեց ընթրիքի տեղական նոր բացւած հիւրանոցը: Ներկայ էին և կանայք: Հարկաւ, առաջին տեղն էր բռնում նրանց մէջ տիկին Տարատինօվան: Զարմանալի կըլինէր եթէ այդպէս չըլինէր, քանի որ Միքայէլն այժմ այդ կնոջով էր շնչում ու ապրում:

Հէնց որ նստեցինք սեղանի, հիւսիսից եկած պարոնը աչքերը տնկեց ինձ վրայ և շարունակ նայում էր ինձ: Նա անվերջ ժպտում էր անվայել և ես նրա վավաշտ աչքերի մէջ կարդում էի ինձ համար մինչև այդ օրը անյայտ յանդգնութիւն: Ես ինձ այնքան վատ զգացի, որ մի քանի անգամ Միքայէլին խնդրեցի շուտով տուն վերադառնալ:

— Ինչո՞ւ ես շտապում, — հարցրեց նա:

— Որովհետեւ ինքդ էլ պարզ տեսնում ես, որ այդ պարոնն իւր լկտի հայեացքներով ինձ վերաւորում է, — պատասխանեցի ես հայերէն:

— Հարբած է, ուշադրութիւն մի դարձրու:

— Բայց նա սկզբից և եթ յանդուգն է: Իսկ եթէ հարբած է եկել այստեղ, աւելի վատ:

Միքայէլը կապուած թիւնից շրթունքները կոծուեց, բայց զսպեց իրան: Ես ուզեցայ մենակ գնալ տուն, բայց անյարմար էր: Եթէ խնդիրը միայն ինձ վերաբերէր, հարկաւ, ես իմ պատիւը կը պաշտպանէի,

բայց ներկայ էր իմ ամուսինը, հետևաբար շօշափւում էր և՛ նրա պատիւը:

— Ի՞նչպէս էք հաւանում այդ պարոնին, — շշմուշաց ահանջի տիկին Տարատինօվան, — դա մեր ամենամօտ ծանօթն է և շատ հարուստ:

— Այո, — հարցրի ես հեգնօրէն:

— Այո, մօտերքս նրա հայրը վախճանեց և հանգին ժառանգութիւն թողեց: Միայն մօտ կէս միլիօն ուրլի ունէ այն բանկում, որի տեղական բաժնի կառավարիչը ձեր ամուսինն է: Շատ գեղեցիկ երիտասարդ է, այնպէս չէ, բանաստեղծի կամ նկարչի դէմք ունէ:

— Ահ, տիկին, ինձ բոլորովին չի հետաքրքրում ոչ այդ պարոնը, ոչ նրա դէմքը և ոչ էլ մանաւանդ նրա հարստութիւնը, — սասցի ես ձանձրացած և երես շուռ տուցի:

Ես նորից խնդրեցի Միքայէլին շուտով աւարտել ընթրիքը, բայց նա, կարծես, ինձ աւելի զայրացնելու համար, շամպայն պահանջեց: Եւ այդպէս, ես ստիպւած եղայ մինչև գիշերուայ 2 ժամը տանել լկտի երիտասարդի ինձ համար արդէն դարձելի սեղանակցութիւնը:

Ընթրիքից յետոյ պարոն Տարատինօվն ինձ սաց, որ Միքայէլը մի որոշ բաժին է ստանում այն դրամագլխի տոկոսներից, որ երիտասարդ պարոնն ունէր պատուելի ամուսնուս կառավարած բանկում:

Ի՞նչպէս ես հաւանում, սիրելիս, նախկին իդէալիստի այդ վարմունքը, ամ:

Յաւիտեան չեմ մոռանալ իմ երրորդ ճամբորդութիւնը դէպի Եւրոպա: Ախ, այն ի՞նչ սոսկալի տրամադրութիւն էր, որ պաշարեց ինձ, երբ եղբօրս որդու հեռագիրը ստանալով, ես ուղևորեցի Զւիցերլա:

Նա ինձ կանչում էր իւր մօտ: Նա, որ իմ միակ մխիթարութիւնն էր, իմ մօտը հոգու լուսաւոր կէտը: Նա, որի համար կեանքս չէի խնայիլ: Ես զգում էի, որ խեղճ պատանու վիճակն աւելի յուսահատական է, քան հեռագրի հաղորդածը: Եօթ օր շարունակ լալիս էի երկաթուղիների վազճաններում: Իմ դառը վիշտը գրաւում էր իմ ուղեկիցների ուշադրութիւնը, որոնք ամեն ժամ փոխւում էին կօլէյդօսկօպի պէս:

Տեղ հասայ այն ժամանակ, երբ անրուժիլի ախտըն արդէն կատարել էր իւր կործանիչ գերը: Այլ ևս ոչինչ, ոչինչ չէր կարող օգնել:

Մեռաւ անուշ պատանին, թողնելով տառապեալ հոգուս մէջ յաւիտենական կսկիծ, որ երբէք և ոչ մի երջանկութիւն չի կարող ամոքել:

Այլ ևս ոյժ չունէի վերագառնալու դէպի իմ նախկին կեանքը և օտար երկրում, խորթ շրջաններում կրելու այն դառը հալածանքները, որ կրել էի տասնութ տարի շարունակ:

Ես գնացի իմ ծննդավայրը: Միքայէլն էլ եկաւ և, առ ժամանակ հետս մնալով, վերագարձաւ իր պաշտօնատեղը: Երեք ամիս անցած ստացայ հետեւեալ նամակը ռսերէն գրւած.

«Ես հոգով համակրում եմ ձեզ, տիկին, որովհետեւ ձեր ամուսինը արդարեւ անարժան ոմն է: Դուք թողիք մենակ (և լաւ արիք), իսկ նա իրան մենակ չի զգում: Այժմ նա կենակցում է տիկին Տարատինօվայի հետ—ոչ ձեր ծանօթ Եկատերինա Պալլօվնայի, այլ սրա ամուսնու եղբոր լոյս հետ, որ իւր մարդուց բաժանւած է և հինգ երեխայ ունէ: Դա մի սանձարձակ կին է, որքան անբարոյական, նոյնքան և ալլանդակ: Նիհար, դեղնած, պշկած, ոսկորները դուրս ցցւած, նա յիշեցնում է քաղցած կատու: Ձեր թշառ ամուսինը ամեն

օր նրան զարդարում է ծաղիկներով և թանգագին նւէրներով: Այդ ալլանդակ կնոջ մարդը մի հասարակ սպայ է...

«Տիկին, ես թէև ձեզ հետ շատ քիչ եմ ծանօթ, բայց շատ բան գիտեմ Ձեր կեանքից: Երբէք ձեր կողմից ամուսինն անկման այն աստիճանին չէր հասել, որպէս այժմ: Եւ ումով է փոխարինել Ձեզ: Մի արաբածով, որին կարելի է գնել 5 ռուբլով:

«Տիկին, վախկոտութիւն չը համարէք, որ ներկայ նամակը չեմ ստորագրում: Իմ ազգանունը Ձեզ ոչինչ չի կարող ասել: Ես Ձեզ հանդիպել եմ ընդամենը մի երկու անգամ, բայց գիտեմ, որ այստեղ ամբողջ հասարակութիւնը համակրում է Ձեզ: Սակայն, միթէ դուք, ուրիշներից այդքան յարգւած լինելով, չէք կաշտուք Ձեր ամուսնու վրայ: Ցաւալի է: Ձեք որ ըող ազդել Ձեր ամուսնու և ունէ խոշոր հասարակական դերը: Բայց փոյթ չէ, նա վաղ թէ ուշ կը զոյճայ...

«Ձեր բարին կամեցող N.... N....

XII

Կարդալով այս նամակը, մի վայրկեան մտածեցի դէն շարտել նրան արհամարհանքով, ինչպէս շարտում են առհասարակ անստորագիր նամակները: Բայց չարի: Ոչ այն պատճառով, որ չը զգացի արհամարհանքի բանից այն պատճառով, որ չը գիտէի արդէն չափից աւելի աւականաչափ ոյժ, այլ որովհետեւ արդէն չափից աւելի էր իմ ատելութիւնը դէպի Միքայէլը: Ես պատրաստ էի ամեն մի փաստ գրկաբաց ընդունել նրա անկումը էի ամեն մի փաստ գրկաբաց ընդունել նրա անկումը: Ես գրեցի մի համառաւելի ու աւելի շեշտելու համար: Ես գրեցի մի համառոտ նամակ և շնորհաւորեցի նրան իւր նոր «յաղթութեան» համար այն դառն արհամարհանքով, որ ինձ նման յուսախափ ամուսինների բաժինն է: Գրեցի ռուսերէն որպէսզի իւր նոր հոմանին էլ կարգայ, որպէս

ղի նա էլ իմանայ, թէ ինչ տեսակ մարդու հետ է կապուել յանցաւոր կապով:

Ահա Միքայէլի պատասխանը.

«Մինա! Դժուար է հասկնալ ինձ: Դժուար է թողել ես ինձ ծերութեան հասակում և հեռացել ազատ կեանք վարելու: Եթէ քաղցր է քեզ համար ազատութիւնը, ինչո՞ւ նա պիտի դառնար լինի ինձ համար: Ինչո՞ւ ես չը պիտի ունենամ իրաւունք ընտրելու ինձ համար մի ընկերուհի, որ թեթեւացնէր իմ անբաղդ կեանքը:

«Ես դեռ չեմ արել այն, ինչ որ վերագրում է ինձ քո անյայտ թղթակիցը, բայց մի՞թէ զարմանալի պիտի լինի, եթէ մի օր անեմ:

«Այդ անստորագիր նամակը, որի հեղինակ ես համարում եմ տիկին Տարատինօվային, ուրիշ ոչինչ է եթէ ոչ քսու զրպարտութիւն: Եւ այդ զրպարտութիւնը ուրիշ ոչինչ է եթէ ոչ նախանձի արդիւնք:

«Լսիր, Մինա. այդ կինն է եղել քո իսկական թշնամին և ոչ ես կամ մի ուրիշը: Նա է, որ ամեն կերպ աշխատել է մեր մէջ ձգել խռովութիւն և գրգռութիւն: Պատճառն ես ուզում իմանալ: Լսիր, ուրեմն. նա ուզում էր բռնել քո տեղը: Այո, այո: Ես փաստեր ունիմ, ահա նրանցից մէկը. հէնց որ դու այստեղից հեռացար, հէնց որ իմացաւ, որ այլևս մենք բաժած ենք, կսկոյն առաջարկեց ինձ իւր հետ կենակցել: Նա մինչև անգամ խոստացաւ թողնել իւր զաւակներին: Ես մերժեցի, և ահա նա վրէժ է առնում ինձնից այդ ստոր միջոցով: Իմացիր նաև, որ նա թշնամի է իւր տեքօր կնոջը և աշխատում է ամեն կերպ ստորացնել նրան: Այնինչ՝ ինքը չարժէ նրա գարշապարին անգամ:

«Բայց ես կը պատժեմ այդ անառակին: Կը պատժեմ յանուն իմ պատւի և քո հոգեկան հանգստութեան:

Ուղարկիր ինձ այդ անստորագիր նամակը: Թոյլ տուր, որ տեսնեմ նրա ձեռագիրը: Տալիս եմ ազնիւ խօսք, որ յետոյ կը վերադարձնեմ քեզ: Այո, պէտք է այդ անպատկառին պատժել: Եւ արդէն ես սկսել եմ պատժել. այսօր ես նրա փաստաբան ամուսնուն ասացի, որ այլ ևս բանկի դատարանական գործերը նրան չեմ յանձնելու:

«Դու խնդրում ես, որ իրեղէններդ ուղարկեմ քեզ: Ներիր, որ առ այժմ չեմ կարող: Ամառը մօտենում է. երևի, դու կերթաս որեւէ ամառանոց: Լաւ չէ, որ նըրանք առ ժամանակ ինձ մօտ մնան: Այստեղ նրանք աւելի ապահով կը լինին կողոպուտից: Սակայն, դժուար է պահանջում ես, որ իսկոյն ուղարկեմ— գրիր, կուղարկեմ:

«Կրկին խնդրում եմ ուղարկել ինձ այդ անստորագիր նամակը կամ գոնէ նրա պատճէնը: Այդ լիբրէ հէնց այն օրերին, երբ ինձ առաջարկում էր ինձ իւր հետ կենակցել, խաղում էր մի ուրիշի հետ: Մեր բանկի ծառայողներից երկուսը գիշերւայ երկու ժամին փողոցում նրան տեսել են Պաստուխովի գրկում: Ահա թէ որպիսի մի արարած է յանդգնում արատաւորել մի կնոջ, որի միակ հոգան իւր զաւակների կրթութիւնն է:

«Բայց գուցէ նամակագիրը տիկին Տարատինօվան չէ, գուցէ նա իսկապէս մի տղամարդ է, ինչպէս կամենում է իրան ցոյց տալ: Այն ժամանակ թոյլ տուր հարցնել. ի՞նչ գաղափար կարելի է կաղմել մի տղամարդու բարոյականութեան մասին, որ ինքն էլ եղել է մի կնոջ մտերիմը, որին այժմ այդպէս արատաւորում է: Հարցրու այդ մարդուն եթէ ճանաչում ես. եթէ ինքը գնել է այդ կնոջը փողով, հապա ի՞նչ իրաւունքով է ըննադատում մի ուրիշի այդպիսի վար-

մուկնքը, եթէ նրա մեղադրանքը մինչև անգամ ճիշդ լինէր իմ մասին:

«Ես չեմ ուրանում, որ մերթ ընդ մերթ լինում եմ այդ ստորաբար զրպարուած անմեղ կնոջ մօտ, որի հայրն, ի միջի այլոց ասած, ժեներալ է: Բայց ի՞նչ մեծ յանցանք է լինել մի պատուաւոր ընտանիքում և այնտեղ մի քանի վայրկեան հոգով հանգստանալ նրա դաւակների շրջանում:

«Ներիր, որ երկարացրի: Դրում եմ ոչ թէ ինձ արգարացնելու, այլ քո աչքերը բանալու համար: Մինա, մտածիր, ո՞ւմ ինչ գործն է, թէ ով ինչպէս է ապրում և ի՞նչ իրաւունքով մարդիկ խառնում են ուրիշների ինտիմ կեանքի մէջ, եթէ նրանք որևէ անձնական պատճառ չունին, եթէ նրանց ինքնասիրութիւնը վիրաւորւած չէ:

«Սակայն, ի՞նչ եմ ասում, մտածիր իմ մասին ինչ կամենաս, անւանիր ինձ դաւաճան, անառակ, հաւատափոխ անգամ, ինձ համար միևնոյնն է: Ես պատասխանատու եմ միայն իմ խղճի առջև: Իսկ իմ խիղճը մինչև այսօր եղել է հանգիստ և յոյս ունիմ այսուհետև էլ կը մնայ նոյնը:

«Մի անգամ ես խնդրում եմ ուղարկել ինձ այդ անստորագիր նամակը:

«Քո նախկին... Միքայէլ...»

Դու տեսնո՞ւմ ես, սիրելիս, ինչ ճիգով ստորագրում է բուրում այս նամակից: Այժմ լսիր ինձ: Վկայ է ժամանակակից բարք ու վարքերի երկինքը, որ ես յիմար եմ: Ինչո՞ւ: Որովհետև ամուսնական առաջաստի մաքրութիւնը ես միամտաբար համարել եմ սրբազան պաշտամունք: Որովհետև յանուն այդ պաշտամունքի նաև յանուն իմ անձնասիրութեան ես ոչ միայն փափագել եմ, որ իմ օրինական կողակիցը լինի ինձի

չափ անաբատ, այլև բիւր անգամ հաստատելով նրա բարոյական անկումը, միշտ և միշտ աշխատել եմ պաշտպանել նրան օտարների առջև:

Իսկ ի՞նչ է արել նա ինքն իմ վերաբերմամբ: Այն, ինչ-որ, երևի, պիտի անէր նրա նման մի անգուգական խելք: Նա ինձ ամենայն սառնասրտութեամբ զրկել է կեանքի տարրական բարիքներից: Նա ինձ դաւաճանել է ամեն մի քայլափոխում և առաջին պատահած պոռնկի հետ: Նա ինձ անարգել է, հայհոյել, ծեծել, ստորացրել: Նա չի խնայել նոյն իսկ իւր ինքնասիրութիւնը և անուանարկել է ինձ օտարների առջև, ծանօթներիս, նոյն իսկ անծանօթներիս մօտ:

Անտարակոյս նա, իբրև խելօք մարդ, այդպէս պիտի անէր: Այլապէս ի՞նչ իրաւունքով է նա այժմ մեղադրում ինձ, որ ես ձգել եմ իրան «ծերութեան» հասակում ու հիւանդ: Նա, այդ «ծերը», որ գիշերները մինչև լոյս անառակների զրկումն է անցկացնում թէ՛ այժմ և թէ՛ այն ժամանակ, երբ ես նրան չէի թողել դեռ:

Նա ողբում է իւր մենութիւնը և կոկորդիլոսի արցունքներով է ուզում մաքրել իւր կեղտոտ աւելնը դէպի մի նոր հոմանի: Բայց ի՞նչ էր նա այն ժամանակ, երբ մենակ չէր, երբ տիրում էր ինձ ամենայն ազատութեամբ: Միթէ նա այն ժամանակ նոյնը չէր, ինչ որ այժմ, միթէ չէ՞ր լիզում անառակների կօշիկները և տուն գալով երեսիս թքում: Միթէ ես չէի զգում մենութեան դառնութիւնը, երբ նա ինձ ձգում էր տանը մեն մենակ և ինքն զլարճանում ամենուրեք, ուր քաշում տանում էին նրան իւր այլանդակ կրքերը: Իսկ թողնում էր նա ինձ մենակ նոյն իսկ այն ժամանակ, երբ հիւանդ էի և կարօտ իւր օգնու-

թեանը: Եւ նրա դաժանութիւնն երբեմն այնտեղն էր հասնում, որ լիտիարար ասում էր.

— Ես հեռանում եմ տնից, որովհետեւ դու ձանձրալի ես, որովհետեւ «այդ» կանանց հետ ժամանակս աւելի ուրախ է անցնում, քան քեզ հետ:

Նա մի «պատուար ընտանիքում» հոգեպէս հանդըստանալու կարիք ունէ: Նա, որ երբէք չի աշխատել դտնել մի վայելուչ շրջան, ուր թէ ինքը և թէ ես կարողանայինք թեթեւացնել առօրեայ կեանքի ձանձրոյթը:

«Ժեներալի աղջիկ է» նրա նոր հոմանին: Լսում ես: Այո, հաւատում եմ, բայց նոյնչափ, որչափ բարոնուհիներ էին, իշխանուհիներ, կոմսուհիներ նրա նախկին հոմանիները:

Նա այժմ պարսաւում է տիկին Տարատինօվային, բայց շատ ժամանակ է անցել, արդեօք, այն օրից, երբ այդ կինը նրա իղէալն էր իւր խելքով, տաքտով, բարութեամբ, գեղեցկութեամբ, պարկեշտութեամբ և էլ չըգիտեմ ինչ ինչ արժանաւորութիւններով: Բայց խնդիրն ինձ համար պարզ է. իմ ամուսնու անհաշտ, գոհնիկ ընաւորութիւնը այդ կնոջն էլ է հրել նրանից, ինչպէս հրել է շատ շատերին...

Նայիր, սիրելիս, մարդկային խղճի հակասութիւններին: Միքայէլը, մի վայրկեան ենթադրելով, որ անստորագիր նամակի հեղինակը տղամարդ է, մեղադրում է սրան, որ չի ամաչում խոստովանել թէ ինքը հինգ ռուբլով գնել է նրա նոր հոմանուն: Իսկ ի՞նքը, միթէ ինքը նոյնը չի՞ արել և չի՞ անում հէնց այդ կնոջ վերաբերմամբ:

Նա դատապարտում է այն անձանց, որ խառնւում են մեր ընտանեկան կեանքի մէջ: Այո, ես էլ եմ դատապարտում, որովհետեւ չըկայ դրանից աւելի եղկելի դեր մի օրինաւոր մարդու համար լինի նա կին թէ

տղամարդ: Բայց ո՞ր էր նրա այդ աշխարհայեացքն այն ժամանակ, երբ դեռ ոչ ոք չէր դիպել նրա ինքնասիրութեանը: Ինչո՞ւ այն միջոցներին նա իրաւունքի խնդիր չէր յարուցանում: Ինչո՞ւ նա չէր դատապարտում իւր հրէայ սիրուուն, այդ սքանչելի Ռաիսային, որ իւր ստորագրեալ և անստորագիր նամակներով չէր դադարում պղտորել մեր ընտանեկան կեանքի անդորրութիւնը: Ինչո՞ւ, ընդհակառակը, նրան դարձրել էր իւր զինակիցը իմ առանց այն ևս ապաւորող գոյութիւնը աւելի թունաւորելու համար:

Վերջապէս, ինչո՞ւ նա ինքը խառնեց հէնց այդ հրէունու ընտանեկան կեանքի մէջ և բաժանեց նրան իւր ամուսնուց: Ինչո՞ւ նա այն աստիճան անինքնասէր գտնեց, որ բացի իմ պատիւը ոտնատակ անելը մի սլոնիկ կնոջ մօտ, թոյլ տուց ինձ խելագար հռչակել: Այն մարդը, որ մինչև ինձ հետ ամուսնանալը «պատրաստ էր իր կեանքը գոհել իմ պատիւի համար»:

Սուտ ասողները ոչ միայն յիշողութիւն չունին, այլև լօգիկա:

Միքայէլը իւր «խղճի դէմ ոչինչ չի արել»: Հիասալի է, չէ՞: Կարծես, այդ մարդը երբ և է ունեցել է խիղճ իմ վերաբերմամբ: Նա, որ ամեն քայլում ստել է, կեղծել, խաբել: Նա, որի դիմակը հարիւր անգամ պատռել իմ և իւր իսկ ոտների տակ գցել և հարիւր ու մէկերորդ անգամ վերցրել է գետնից, կարկատել և երեսին դրել: Նա, որի անամօթութիւնն այն տեղը հասաւ, որ յանուն նիւթական շահի մի երեկոյ քիչ էր քնում իմ անարատ անունը վաճառէր մի միլիօնատէր երիտասարդի լիտի քմահաճոյքին: Նա, որ իւր երեկւայ կուռքին այսօր կոխկռտում է ոտների տակ հոգու ամենայն հանգստութեամբ:

Օձ, որին տխմարարար տաքացրել էի կրծքիս վրայ, որպէսզի յետոյ ինձ խածնէ: Գազան, որ հիւանդ ժամանակս անգամ չէր վարանում գլխիս բոռնցք բարձրացնել, գոռալով.

—Վեր կաց, դու հիւանդ չես, դու կեղծում ես:

Գազաններն իրանց զոհին միանգամից են յօշոտում և վերջ տալիս նրա տանջանքներին: Մարդը անհունտպէս վատթար է գազանից, և ես խոնարհուում եմ այն իմաստասէրի առջև, որ ասել է.

—Որքան շատ եմ ուսումնասիրում մարդկանց, այնքան աւելի եմ սիրում անասուններին:

Այո, մարդը մարդուն միանգամից չի լափում, այլ կամաց կամաց, սառնարիւն, սիստեմատիքաբար, որպէսզի իւր գարշելի ախորժակը չաւրէ:

Տասն և ութ տարի առողջ արիւնս կաթիլ կաթիլ ձծկելով, Միքայէլը քամեց ինձ: Եւ ես տկար, անզօր գէն չըշարտեցի ինչպէս կիտրոնի կճեպ, այլ, դուրս սահելով նրա բիրտ ձեռներից, ընկայ գետին: Քայքայեց պողպատեայ կազմաւածքս, կորաւ ծաղիկ երիտասարդութիւնս, այլանդակեց անարատ հոգիս, բիրդացաւ զգայուն սիրտս:

Եւ այսօր, երբ յետադարձ հայեացք եմ ձգում իմ անցեալի վրայ, սառը քրտինքը պաշարում է մարմինս: Սարսափից: Այո, նաև ամօթից, նաև թուլութեան գիտակցութիւնից: Ինչպէս կրեցի այդ բոլոր տառապանքները լուռ, անբողոք, ողորմելի նոխազի պէս: Ինչո՞ւ կրեցի: Յանուն ի՞նչ բարձր և վեհ գաղափարի, յանուն զո՞ր սրբութեան:

Իմ միակ պահանջն էր կեանքից՝ սիրել այն մարդուն և սիրել այն մարդուց, որին մի անգամ արդէն ընտրել էի կեանքիս ընկեր: Ընտրել էի թէկուզ կու-

րօրէն, թէկուզ առանց մի վայրկեան քննելու և վերլուծելու նրա հոգեկան արժանիքները:

Միթէ չունէի՞ իրաւունք այդքանը պահանջելու մի մարդուց, որի ջերմ երդումներովն էի ապրել ու շնչել հարանացու ժամանակս: Զէ՞ որ մինչև սուրբ սեղանին մերձեանալը նա բիւր անգամ, իւր բիրտ ձեռների մէջ սեղմելով իմ յուզմունքից դողացող ձեռը, գոչել էր.

—Մինա, Մինա, երգում եմ իմ բոլոր սրբութիւններով, որ իմ արտաքին կոշտ կեղևի տակ կայ մի կրակոտ սիրտ, որ այդ սիրտը քեզ և միմիայն քեզ համար է բաբախում, որ նա քեզնով և միմիայն քեզնով պիտի մնայ լեցուն, մինչև գերեզման:

Ուրիշ ի՞նչ երաշխաւորութիւն կարող է պահանջել մի կին մի տղամարդից, որի շրթունքները տակաւին ոչ մի կնոջ համար չէին արտասանել այդպիսի խօսքեր: Դիցուք ես այնքան միամիտ էի և անփորձ, որ չըկարողացայ թափանցել նրա հոգին, բայց չըհաւատալ նրան միթէ՞ ես ունէի իրաւունք: Դիցուք նա այն ժամանակ կեղծում էր, բայց միթէ՞ ես կարող էի իմ կասկածներով վիրաւորել նրա ինքնասիրութիւնը, նրա բարձր ուսումը, նրա խելքը և բանականութիւնը:

Այդ մարդը զազրելի էր ինձ համար ոչ այնքան իւր դաւաճանութեամբ, խաբեբայութեամբ, ստով ու կեղծիքով, որքան այն ձևերով, որ կատարում էր այդ դաւաճանութիւնը, խաբեբայութիւնը, սուտն ու կեղծիքը:

Մի սև օր էր այն: Արտասահմանից նոր էի վերադարձել սիրտս վշտով լի: Մի առաւօտ բաց արեւ տուալետիս սեղանը և տեսայ այնտեղ մի կանացի մանիկիւր, այսինքն եղունգներ մաքրելու գործիք:

—Այս ի՞նչ է,—գոչեցի ես, չըհաւատալով աչքերիս:

—Չըզգիտեմ,—պատասխանեց Միքայէլը, չըհամարձակելով ուղիղ նայել աչքերիս:

—Այս Բնչ է,—կրկնեցի ես, աւելի ու աւելի տարւելով չար կասկածով:

—Չըզգիտեմ,—կրկնեց նա, այս անգամ կարմրելով: Պարզ էր. հրէշն ապականել էր իմ անկողինն անգամ, բերելով այնտեղ իւր հոմանիւններից մէկին:

Յետոյ, շատ յետոյ միայն նա փորձեց արդարանալ, բայց չըկարողացաւ, աւելի խճճեց հակասութիւնների մէջ:

Սիրելիս, ես քեզ թոյլ եմ տալիս այս բոլորը կարդալուց յետոյ դարձեալ մեղադրել ինձ, դարձեալ համարել ինձ կամքով անգօր, հոգով տկար:

Ես ունէի մի մտտի յոյս՝ ուղղել մի խառնուածք, որ անուղղելի էր, ես ընթանում էի ընութեան անողոք օրէնքների դէմ: Ինչ արած, չըկարողացայ. խորտակեց իմ յոյսը տասնեակ տարիների մուրճի հարւածներէ:

Եւ ահա ես այսօր մենակ եմ, բոլորովին մենակ...

XIII

Ես ուղարկեցի մի նամակ լանկի պաշտօնեաներից մէկի անունով, խնդրելով նրան, որ կարդայ պատւարժան ամուսնուս մօտ:

Այդ նամակում ես թւելով նրա արարքները աշտակութիւնից սկսած մինչև ինձ իւր ոտների տակ գցելն ու ծնծելը, վճռապէս, յայտնեցի, որ այլ ևս չեմ վերադառնալու իւր մօտ: Այո, այլ ևս ոյժ չունէի նորից վերադառնալու այդ գեհնը:

Եւ խնդրեցի շուտով ուղարկել իմ բոլոր իրերը, որոնց նա տիրել էր ապօրինի:

Պարզ էր, որ բանկի պաշտօնեան կամ գուցէ ին-

քը Միքայէլը նամակս կարդացել էր տիկին Տարատի-նօվայի մօտ, որովհետև, շատ չանցած, այդ կնոջից ստացայ հետեւեալ գրութիւնը, որ առաջ եմ բերում Միքայէլի բարոյական նկարագիրը լրացնելու համար:

«Սիրելի տիկին Մինա!

«Ձեր ամուսինն ինձ զրպարտել է—այս կարող եմ ասել նախ և առաջ: Եւ զրպարտել է ամենայն անամօթութեամբ: Ինչո՞ւ, կըհարցնէք: Պատճառն ինձ համար պարզ է, կասեմ: Պէտք է խոստովանել, որ այդպիսի անսկզբունք, անկիրթ, անխտիր մարդ ես կեանքումս չեմ տեսել, ուստի շտապում եմ ասել, որ նա ոչ կարող է վիրաւորել ինձ, ոչ վշտացնել և ոչ մանաւանդ խախտել իմ մարդու հաւատը դէպի իմ հաւատարմութիւնը նրան:

«Տասնութերեք տարի է ես ամուսնացած եմ և այդ երկար ժամանակայ ընթացքում երբեք չեմ անջատւել իմ ամուսնուց: Մենք եղել ենք միշտ միասին ամառ, ձմեռ: Եւ լինելով միշտ միմեանց աչքի առջև, վայելելով անդորր ընտանեկան կեանք, մենք այնքան լաւ ենք ուսումնասիրել մէկգմէկու, որ ոչ ոք չի կարող պղտորել մեր յարաբերութիւնները, բացի մեզնից, բոլոր պղտորել մեր յարաբերութիւնները, մենք կըփոխենք եթէ, ի հարկէ, որևէ պատճառով մենք կըփոխենք մեր յարաբերութիւնները, որ ներկայումս լի են փոխադարձ սիրով ու յարգանքով:

«Դուք ևս լաւ էք ուսումնասիրել ձեր ամուսնուն: Դուք ևս գիտէք, որ նա աշխատում է ամեն մի կնոջ հրապուրել իւր ոսկիներով: Անձամբ ես մէկից աւելի անգամ լսել եմ նրանից, թէ շատ հարուստ է, կարող է այս անել, այն անել: Ես հասկացել եմ նրա յետին կեղտոտ միտքը և միշտ պատասխանել եմ, թէ ինձ համար դրամը ոչինչ արժէք չունէ, վասն զի կեանք

քումս երբեք նրա կարիքը չեմ զգացել, թէ ես ունիմ ապրուստի բոլոր բարիքները, սկսած սեպհական տնից մինչև մի ազնիւ, սիրող և դէպի ինձ անչափ ուշադիր ամուսին և մի սքանչելի դաւակ—դուստր:

«Տիկին, մի՞թէ նա կարող է հրապուրել մի ազնիւ ու ճաշակ ունեցող կնոջ հէնց այն պատճառով, որ հարուստ է: Իսկ նրա ապականւած հոգին, այլանդակւած աշխարհայեանքը, նրա արտաքինը, վերջապէս, նրա արեւմտը մազերը, մի՞թէ այս բոլորը ոչինչ են: Եթէ ես լինէի նոյն իսկ դրամով հրապուրող մի կին, դարձեալ կըհրէի Ձեր ամուսնուն, որովհետեւ գիտեմ նրա առասպելական ժլատութիւնը: Նա առատաձեռն է միայն խօսքով:

«Տիկին, մենք այդ մարդուն ընդունեցինք մեր յարկի տակ, համարելով նրան կրթւած ու զարգացած: Ընդունեցինք, որովհետեւ նրան մեզ ներկայացրել էր մեր ազգական Պրետնիկովը: Եւ հիասթափեցինք չաբաշար ու զղջացինք: Ի՞նչ է նշանակում այս: Այն, որ մենք կանայքս չըպիտի անզգուշութեամբ ամեն մէկին տուն թողնենք և ամեն մէկի հետ ծանօթութիւն ունենանք: Ձեր ամուսինն այն մարդկանցից է, որոնք չունին իրաւունք օրինաւոր տան շէմքը ոտ դնելու:

«Այո, տիկին Մինա, դուք իրաւացի էք, լաւ պիտի ճանաչել Ձեր ամուսնուն նրա մասին ճիշդ գաղափար կազմելու համար: Նա շատ ճարպիկ է իւր թեթութիւնները ուրիշներից ծածկելու մէջ: Նրա լեզուն կարող է շատերին խաբել, և ես չեմ զարմանում, որ Դուք խաբւել է՝ այնպէս անողորմաբար Ձեր պատանի հասակում: Նա, բացի արատաւոր լինելուց, և՛ անամօթ զրպարտող է: Եւ քանի՜ քանի անգամ է Ձեզ զրպարտել մեզ մօտ իսկ, ասելով, թէ Դուք հիւանդ էք, ներվային, թէ դուք թունաւորում էք նրա գոյութիւնը:

«Ձեզիտեմ ի՞նչն էր այլևս կապում Ձեզ մի այդպիսի հրէշի հետ, երբ մի անգամ արդէն ճանաչեցիք նրան: Գուցէ անձնասիրութիւնը, ամօթի զգացումը, հասարակական կարծիքը: Եթէ այսպէս է, հասկանալի է Ձեր ազնիւ գոհարեթիւնը: Բայց, հաւատացէք տիկին, չարժէր այդ բոլորը Ձեր երիտասարդութեանը: Դուք չըպիտի զոհէիք Ձեր գոյութեան լաւագոյն տաբիւները հասարակական կարծիքին որքան ևս անողորմ լինէր այդ կարծիքը:

«Սակայն լաւ է ուշ, քան երբեք: Եւ ես ուրախ եմ Ձեզ համար, որ, վերջապէս, սթափւել էք և կարող էք հատուցումը տալ այն մարդուն, որ արժանի է խստագոյն հատուցման: Բայց նա դեռ յոյս ունէ, թէ մի օր Դուք պիտի վերադառնաք իւր մօտ և ամենքին ասում է, թէ մի տարուց աւելի չէք կարող մնալ առանց նրա: Որպիսի՜ վատահոլութիւն, այնպէս չէ՛:

«Նկարագրեմ, արդեօք, թէ նա ինչ անվայել կեանք է վարում այժմ իսկ: Ոչ, չարժէ, զգւելի է: Ես շատ ուրախ եմ, որ մենք ոչ մի տեղ չենք հանդիպում միմեանց: Ես դադարել եմ նրան բարեկ և տեսնելիս երես դարձնում եմ նրանից: Նրա ծաղրում և արհամարհում է ամբողջ հասարակութիւնը, իսկ նա ձեռնում է, թէ այդ չի նկատում: Նրա մէջ ինքնասիրութեան նշոյլ անգամ չի մնացել:

«Նրա համար այժմ այն կանայք են բարձր բոլորից, որոնք նրա անառակութեան առարկաներն են և բացի անասնական կրքից չըկայ նրա մէջ ոչ մի զգացում դէպի կինն առհասարակ: Ես զարմանում եմ անգամ, որ նրա իշխանաւորները թողնում են նրան իւր պատասխանատու պաշտօնի մէջ: Չէ՞ որ մի այդպիսի մարդ իւր կեղտոտ ձեռներով կարող է ապականել ամեն բան, ինչին որ մերձենում է:

«Մխիթարեցէք, յարգելի տիկին, որքան նա է արհամարհւած, այնքան զօրեղ է հասարակութեան համակրանքը դէպի ձեզ: Անկեղծ հոգով ցանկանում եմ Ձեզ հոգեկան անդորրութիւն, որին այնքան կարօտ էիք դուք Ձեր ամուսնու յարկի տակ: Դո՛նէ այժմ ապրեցէք Ձեզ համար: Դուք ունիք իրաւունք, Դուք չափից դուրս վատ էք անցկացրել Ձեր լաւագոյն օրերը: Դուք, որ ամեն միջոցներ ունէիք երջանիկ ապրելու,—և՛ երիտասարդութիւն, և՛ գեղեցկութիւն, և՛ հարստութիւն:

«Ինչ վերաբերւում է Ձեր ամուսնու գրածներին իմ մասին, ես միանգամայն անտարբեր եմ: Ինձ համար նրա լուտանքերը հաւասար են, ներեցէք ասել, շան հաչոցին: Իմ կեանքն ընթանում է այնքան գեղեցիկ ու երջանիկ, որ ես աւելին պահանջելու իրաւունք չունիմ: Ինձ միայն մի բան է վշտացնում, այն, որ Դուք դեռ հաւատում էք Ձեր ամուսնուն և զրոււմ էք Ձեր ծանօթներից մէկին, թէ ես իբր կամեցել եմ բաժանւել իմ ամուսնուց, թողնել իմ սիրեցեալ դաւակին անմայր: Եւ ղիմ համար, Աստուծ իմ:—Մի մարդու, որ ընդհանուր ծաղրի ու արհամարհանքի առարկայ է: Այո, սիրելիս, նա Լերմոնտովի դէն է, անհանդուրժելի, հրապուրիչ: Տի՛:

«Բայց բաւական է: Ներեցէք, որ Ձեզ ձանձրացրի: Ասում են, որ Ձեր նախկին ամուսինը փափագում է գնալ հանքային ջրերը, բայց չի կարող: Ասում են նրա վերջին հոմանին արգելում է և ստիպում է նրան տառապել անտանիկ շրթերում:

«Ամուսինս Ձեզ ջերմ բարեններ է յղում:

«Ցանկանում եմ Ձեզ ամենայն բարիք:

«Միշտ յարգող եկ. Տարատինսօվա»:

Կարգալով ուսն տիկնոջ այս նամակը, նորից ուզեցին իմ մտքերը, նորից բացեցին իմ վէրքերը:

Նորից թոյնը կուտակեց իմ սրտում և ես ցանկութիւն դրացի մի անգամ ես բարոյապէս հարւածել ինձ հալածողին, իմ կեանքը խորտակողին: Ի միջի ալոց, եանկարագրեցի նրա մի անհաւատալի արարքը, որի մասին մոռացայ իւր ժամանակին զրել, սիրելի բարեկամ: Այդ դէպքը նրա կոպտութեան և ժլատութեան զենիտն էր: Լսիր, ուրեմն:

Մի անգամ, կամենալով ինձ համար նոր հագուստ պատելիւ, զրեցի մի չէկ և դնացի բանկ իմ սեպհական դրամագլխից մի գումար վերցնելու: Հազիւ չէկը տւել էի հաշւապահին, որ նա մատենում նշանակէ, յանկարծ՝ Միքայէլը երեաց, խլից չէկը հաշւապահից և պատուեց:

Ես մնացի ապշած: Ապշեց և՛ հաշւապահը, ապշեցին և՛ միւս ծառայողները, որ ներկայ էին: Ի՞նչ անէի: Կարող էի, արդեօք, ամուսնուս անօրինակ կոպտութեանը պատասխանել նոյն եղանակով: Բարեք համարեցի լըռել և կուլ տալ այդ հրապարակային անպատուութիւնը: Բայց հարկաւոր էր մի կերպ դուրս գալ վերին աստիճանի անախորժ դրութիւնից, ուստի ես աշխատեցի ծիծաղել, ասելով:

—Ես կատակ էի անում, ինձ փող հարկաւոր չէ: Եւ, շրթունքներս կրծոտելով, դողդոջուն քայլերով դուրս եկայ բանկից շառագունած, տանելով ինձ հետ մի խումբ օտարների ծաղըր թէ՛ կարեկութիւնը — չըզիտեմ:

XIV

Քսան տարին եղեռնագործի բարձրագոյն պատիժն է: Այն ինչ ամուսնական կեանքն ինձ համար եղել է աւելի քան տաժանակիր աշխատանք: Նա եղել է անընդհատ ինքվիզիցիա—հոգեկան և մարմնաւոր:

Բայց միթէ միայն իմը. ինչո՞ւ ոչ հարկաւոր, հազարաւոր կանանց կեանքը: Որքան ես խոշոր է իբրեւ հրէշ Միքայէլն իմ աչքում, սովորական է ուրիշներին աչքում, որովհետեւ բացառութիւն չէ: Այդ, հարցնում եմ ինձնից խելօքներին, միթէ տխմար չե՞ն այն դեռահաս օրիորդները, որոնց համար ապագայ ամուսնական կեանքը մի երջանիկ երազ է: Միթէ նրանք

նման չեն այն գաղտնիներին, որոնք փարախից դուրս են վազում ուրախ ուրախ ոտոտտալով, չըզգալով, որ իրանց սպանդանոց են քշում:

Ոչ ոչ, ես աւելին կասեմ. միթէ տխմար չենք մենք կանայքս առհասարակ, որ ամուսնութիւնը սիրոյ պարտաւորական տուրքն ենք համարում: Սիրել, այո, ինչո՞ւ չէ. դա մեր հոգու պահանջն է, բայց շղթայել մարդկային այդ լաւագոյն զգացումը օրինական ամուսնութեան անողոք կապանքներով, ներիր, ես այդ համարում եմ դաւադրութիւն բնութեան սրբազան օրէնքների դէմ: Եթէ ամեն ինչ ենթարկւած է էվօլիւսիօնի օրէնքներին, ինչո՞ւ մարդ էակին համարում ենք ապահով այդ օրէնքներից լինի նա կ'ընթէ տղա-մարդ: Զէ որ ինչպէս ամեն ինչ բնութեան մէջ հասունանում ու զարգանում է, երթարկելով անվերջ յեղաշրջումների, այնպէս և՛ փոխւում են մեր հայեացքները, ճաշակները ու գաղափարները: Ինչո՞ւ եթէ մի տասնութ տարեկան աղջիկ սիրել է մէկին, պարտաւոր է քարացած մնալ այդ սիրոյ մէջ մինչև մահ յանուն չըզգիտեմ ինչ վեհ գաղափարների: Մէրը փոփոխական է, որովհետև նա կեանք է, հետևաբար պէտք է փոփոխւին և նրա օրեկոները:

Ինձ թւում է, որ եթէ Միքայէլը լինէր նոյն իսկ իդեալական մարդ, այսօր ես նրան կըհանդուրժէի, և միմիայն այսքանը, աւելի ոչինչ: Կըյարգէի, բայց չէի սիրիլ:

Ես ունէի լիուլի իրաւունք նրան պատժելու թէ կուղ հէնց այն զէնքով, որով նա ինձ տանջեց տասնեակ տարիներ: Ես այդ չարի, որովհետև չըկարողացայ անել: Ցաւումեմ, անհունապէս ցաւում, որ չըկարողայ:

Այժմ այլ ևս ուշ է:

Նորերս ծանօթացայ մի պարոնի հետ, որ անմիջապէս սկսեց հետամուտ լինել ինձ այն յանդգնութեամբ, որ միայն տղամարդկանց է վերապահւած և որը, չգիտեմ բարոյական ինչ տխմար օրէնքների հիման վրայ, արդեւած է մեզ, խեղճ կանանցս: Երբ ես այդ պարոնին զգալ տւեցի, որ արդէն շատ է շտապում, նա ասաց.

— Տիկին, նոր չէ, որ ես հետաքրքրւում եմ ձեզնով: Վաղուց էք դուք գրաւել իմ ուշագրութիւնը:

Ես չըկարողացայ զսպել իմ դառը հեգնանքը և գոչեցի.

— Այո՞, ախ, որքան երջանիկ եմ ես և յիմար, որ այդ չըզգիտէի:

Նա շփոթեց, ապա սկսեց նկարագրել իւր կեանքը տխուր գոյներով: Պարզեց, որ «խեղճը» կրել է «անհուն տառապանքներ»: Ահ, չես կարող երեւակայել որպիսի հոգեկան հաճոյքով էի լսում, որ այդ տառապանքների պատճառը կանայք են եղել: Դա յագուրդ չըստացած վրիժառութեան զգացումն էր, որ բորբոքեց իմ մէջ մի վայրկեան: Ես նախանձեցի այն կանանց, որ գիտեն տանջել տղամարդին, գիտեն խորովել նրանց իրանց սեպհական ճարպի մէջ:

Ես անխօս էի, պարոնը զգացւած: Նա արտասուեց անգամ, յիշելով իւր անցեալը և, երևի, յոյս ունենալով մօտալուտ ապագայի վրայ: Բայց նրա արցունքները թւացին ինձ այնչափ միայն անկեղծ, որչափ անկեղծ եղան Միքայէլի սիրոյ երդումները:

— Բաւական է, — գոչեցի ես նոյն հեգնութեամբ, — դուք տղամարդիկ տկար էք այն ժամանակ, երբ մենք կանայքս սառն ենք դէպի ձեզ, և դաժան հրէշներ այն վայրկեանից սկսած, երբ մենք հաւատում ենք ձեզ: Ես ձեզ չեմ հաւատում:

Օօ, սիրելիս, գիտեմ, որ զօրեղ է քո կանացի հրապոյրը: Ապա մեծ յանցանք գործած կըլինիս մեր սեռի վերաբերմամբ եթէ այդ զէնքը գործ չըդնես մեր ոխերիմ թշնամու — տղամարդի դէմ խղճի այն հանգստութեամբ, որով նա ինքն այնքան ցինիքաբար պարծենում է մեր անձնասիրութիւնն ու պատիւը ոտնատակ անելիս:

Գիտեմ ինչ է անում այժմ իմ նախկին ամուսինը: Զուր չեն ասում, թէ քաւական է, որ մարդ մի անգամ ոտ դրեց թեք հարթութեան վրայ, նա պիտի դուրսի, զլորւի մինչև յատակն անդնդի:

Միքայէլը կուել է իւր վերջին հոմանու հետ, այն քնքոյշ էակի, որին ժեներալի դուստր էր անա-

նում: Ասում են, որ նա այժմ հիասթափւած է բոլոր տեղական կանանց վերաբերմամբ: Ի հարկէ, ռը կինը կարող է գնահատել նրա քնքոյշ հոգին, զգայուն սիրտը, խելքը, բարութիւնը, առատաձեռնութիւնը:

Բայց Ռուսիան ընդարձակ է, աշխարհը լայնածաւալ: Եւ անա ծերունի էրօտօմանն ինչ է անում իւր բարեկամների ասելով: Չը գիտեմ Պետերբուրգում թէ Մոսկվայում հրատարակում է մի բուլվարային լրագիր, որ, եթէ չեմ սխալում, կոչւում է „Брачная газета“. Ասում են, որ մի քանի անգամ Միքայէլն այդ լրագրում մի որոշ նօմերի տակ յայտարարել է, թէ վնտրում է այս ինչ հասակի, բնաւորութեան, գոյնի «ընկերուհի» կեանքի: Հարկաւ, նրա հրաւէրն արձագանք է գտել, եկել են ցանկալի էակները, աղբիւր է նրանց հետ կարճ ժամանակ և բաժանել: Երեւի նախկին իղէալիստների համար նորագոյն իղէալներ որոնելու մի ժամանակակից ձև է:

Ինձ ցոյց տւեցին նրա հետեւեալ յայտարարութիւնը.

«Նօմեր (այս ինչը), միջին տարիքի, միանգամայն առողջ, բարի, հանգիստ ցանկանում է ունենալ բարեկամուհի, որ լինի երիտասարդ, սիրուն, շիկահեր, բայց մեծ բթով... Դիմել...»

Թէ ինչու շիկահեր—հասկանալի է, բայց թէ ինչու մեծ բթով—չը գիտեմ:

Ես վերջացրի: Շնորհակալ եմ, սիրելիս, որ անիթ տւեցիր սիրտս թեթեացնելու:

Այժմ ես ազատ եմ և ողբում եմ իմ երիտասարդութիւնը: Կորաւ իմ այդ սքանչելի մարդարիտը և ում պատճառով: Դատիր ինքդ...

Քեզ սիրող և համբուրող Մէնա...

